

‘God droeg zondagavond een blauwe trui’

Dr. Leo W.J.M. van der Tuin

Oratie vrijdag 29 februari 2008

Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing

Hogeschool
Theologie Levensbeschouwing

Fotografie omslag:

Voorkant: De Volkskrant

Achterkant: Anne-Marie van Ommeren-Snepvangers

Copyright © [2008] Fontys Hogescholen

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opname of op enige andere manier, zonder vooraf schriftelijke toestemming van de uitgever: Fontys Hogescholen.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b en 17 Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht, postbus 882, 1180 AW Amstelveen. Voor het overnemen van één of enkele gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers of andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Inhoud

1. Inleiding	5
2. Religie weer terug van weggeweest of getransformeerd?	10
3. Secularisatie of postmoderniteit?	13
4. Wat is religie/godsdienst?	18
5. Praktische Theologie binnen de theologische wetenschap	23
6. Praktische Theologie als praktische religiewetenschap	25
7. Praktisch Theologisch onderzoek	28
8. Praxis van 'nieuwe religiositeit'	31
9. Postmoderne jongeren	34
10. Jeugdcultuur?	37
11. Religie en identiteit	38
12. Popular Culture	40
13. Media	46
14. Het onderzoek, methodologie	49
15. Consequenties voor de opleiding	52
16. De kenniskring	54
17. Dankwoord	55
18. Referenties	56

1. Inleiding

“Het geluid van religies klinkt steeds vaker en steeds luider”, aldus het begin van een radioreclame van het Humanistisch Verbond, en er wordt ongetwijfeld bedoeld op de impact van de aanwezigheid van de Islam in Nederland.

De grote kerken worden leger en grijzer en trekken zich terug op hun oude waarheden. Daarbuiten vervagen de traditionele christelijke geloofsinhoud.

“God is in Nederland, maar zonder vaste woon- en verblijfplaats. Zijn adres is niet zonder meer de plaatselijke kerk,” sprak Joep de Hart bij de presentatie van het onderzoek God in Nederland in april 2007.

Met deze constatering is in het kort weergegeven hoe het met de religie in de moderne Nederlandse samenleving is gesteld: hoewel aanwezig in het publieke domein, heeft zij zich in haar traditionele vormen als een soort heilige rest teruggetrokken binnen de kerken, maar zij blijft zichtbaar in allerlei nieuwe gedaanten en op onverwachte plaatsen.

“Het zindert en knispert van religiositeit, er is sprake van religieuze ruis in Nederland”, schreef de theoloog van Harskamp al in 1998. Er is nieuw engagement onder jongeren (Janssen 2007). In groten getale bezoeken ze de Wereldjongerendagen (enkele honderdduizenden, maar slechts 3.000 uit Nederland), komen zij bij elkaar op de EO jongerendag (50.000) en ontmoeten zij elkaar op de Katholieke Jongerendag (2.500) (www.katholiek nederland.nl 4 november 2007). Nieuwe leden treden toe tot de Katholieke Kerk (1.000 per jaar, www.katholiek nederland.nl 9 november 2007) en de actie Kerkbalans bracht in 2007 weer meer op dan voorgaande jaren.

“God en religie zijn hip”, schrijft het tijdschrift Viva en spreekt over de ‘hutsopotgod’ (Viva 38, 17-23 september 2007). De Volkskrant publiceerde in het katern Hart en Ziel onder andere een top tien van spiritualiteit (Volkskrant 27 oktober 2007). Abdijen zitten de weekenden vol met naar inkeer zoekende mensen, het symposium ‘De grote Stilte’ in Nijmegen was tot twee keer toe overtekend (www.ru.nl/soeterbeeckprogramma). 50% van de Nederlanders houdt de mogelijkheid van het bestaan van religieuze wonderen open (God in Nederland; Bekker 2007). Veel jongeren bidden. Er is een Maand van de Spiritualiteit (november 2007) en de film ‘Into Great Silence’ (2005), die het wel en wee volgt in de Grande Chartreuse (de vestiging van de Kartuizer Orde in de Franse Alpen) trok volle zalen. De begrafenis van André Hazes in de Arena (27 september 2004) trok 5 miljoen tv-kijkers. De ‘stille marsen’ als uiting van rouw en protest bij zinloos geweld behoren tot de nieuwe rituelen. Drie diskjockeys in een glazen huis kondigen al enkele jaren Kerstmis aan. Filmhelden als Harry Potter, Zeno uit ‘The Matrix’ en Frodo uit ‘The Lord of the Rings’ worden als Messiaanse verlossers

van het kwaad afgeschilderd. De nieuwe communicatiemediën, met name de 'communities' (Hyves, Second Life) binnen internet en de sms-adresboeken op de handy's lijken nieuwe ontmoetingsplaatsen te worden waar zin beleefd wordt en betekenissen gegeven en uitgewisseld.

Op een heel andere wijze is religie sinds de aanslagen in New York (9/11/2001) en Madrid (11/3/2004) en de moord van Theo van Gogh (11/4/2005) terug in het maatschappelijk debat in Nederland en in Europa, waarbij het gaat om godsdienstvrijheid en de aanwezigheid van de Islam in de postmoderne samenleving.

Men lijkt het er over eens te zijn: religie is weg, de werkelijkheid is geheel onttoverd. Religiositeit is echter weer terug, mensen blijven vragen, maar wel op een andere manier. Binnen de bestaande religies bestaat deze religiositeit vaak in orthodoxe en geradicaliseerde vorm. Buiten de gevestigde instituties en ook buiten de alternatieve stromingen is religiositeit geïndividualiseerd, gefragmenteerd, gebricoleerd, bij elkaar gesurft.

Maar hoe ziet dat eruit, die nieuwe religie? Of beter religiositeit, de beleving van religie; welke beelden en woorden worden dan gesproken, welke symbolen worden gebruikt, welke verhalen worden verteld, hoe wordt die nieuwe religiositeit gevierd? Ik gebruik hier de term religiositeit en niet religie, om elke associatie met institutionalisering te vermijden. Dat zijn de vragen die ik mij in deze oratie stel en die ik ook tot leidraad maak in het onderzoeksprogramma, dat ik hier ontvouwt.

Voorbeeld: God is a DJ

Om u maar direct een voorbeeld van een mogelijke uitingsvorm van die nieuwe religiositeit te laten zien en horen, begin ik met een lied van al weer tien jaar geleden: 'God is a DJ' van de groep Faithless.

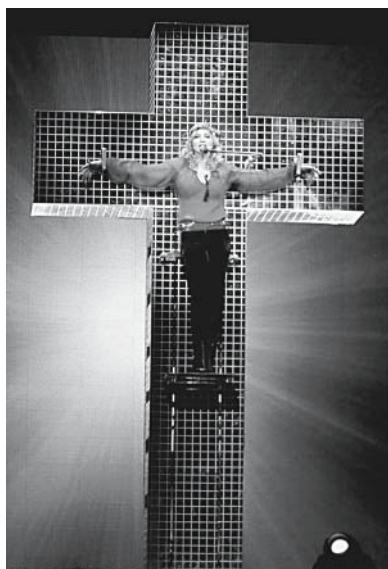
This is my church
This is where I heal my
hurts
It's a natural grace
Of watching young life
shape
It's in minor keys
Solutions and remedies
Enemies becoming friends

When *bitterness ends*
This is my church (x3)
This is where I heal my
hurts
It's in the world I become
Contained in the hum
Between voice and drum
It's in the change

The poetic *justice of cause
and effect*
Respect, love, compassion
This is my church
This is where I heal my
hurts
For tonight
God is a DJ
This is my church (x3)

Het nummer stond na drie weken op nummer een in de top40, en was er na dertien weken al weer uit. Wikipedia vermeldt dat de "verwachte protesten tegen de titel vanuit christelijke groeperingen uitbleven". Hiermee wordt aangegeven dat hoewel God in een ongebruikelijke context wordt gebruikt, dit toen niet veel aandacht kreeg.

Tegen de 'Hand van God reclame' van Versatel (voorjaar 2005 uitgezonden) was bijvoorbeeld wel veel (georganiseerd) protest (Ganzevoort 2005). Overigens verwijst die reclame naar het 'Hand van God doelpunt' van Maradonna dat hij (naar eigen zeggen) met de hand scoorde tijdens de kwartfinalewedstrijd van het Wereldkampioenschap voetbal in 1986 tussen Engeland en Argentinië (22 juni 1986).

Ook Madonna's vertolking van het lied 'Live to tell' vanaf een kruis in de Arena in Amsterdam en op nog vele andere podia tijdens haar 'Confessions Tour' (2006) riep veel weerstand op. In Italië werd opgeroepen Madonna uit de Rooms-Katholieke Kerk te zetten. In Rusland mocht de scène niet tijdens het concert op het Rode Plein vertoond worden en in Amerika werd het concert op de tv zonder de beelden van de kruisigingscène uitgezonden. In Nederland werd zelfs met een bomaanslag bedreigd.

De genoemde voorbeelden zijn ieder van een andere orde. Ze hebben echter alle drie gemeen dat een religieus symbool gebruikt wordt om betekenis te geven aan een bepaalde ervaring, een bepaald gebeuren, een bepaald feit. De ervaring, het feit of de gebeurtenis wordt daarmee in een specifiek zingend kader geplaatst, waarmee het een bijzondere aandacht krijgt.

In het geval van de Versatelreclame en ook bij Madonna wordt religie gebruikt als voertuig om een boodschap aan de mens te brengen. Versatel wil aangeven welke mogelijkheden een abonnement op haar diensten allemaal biedt. Madonna vraagt aandacht voor honger en aids, waaraan vele kinderen in Afrika sterven. Is religie hier de uitdrukking van een bepaalde ervaring, of worden religieuze symbolen slechts gebruikt om commerciële doelen te bereiken? Hoe het antwoord ook luidt, het blijft boeiend de vraag te stellen, 'waarom juist religieuze symbolen'? Is het omdat zij mensen op een bijzondere manier lijken te raken?

Als we naar de inhoud van de tekst van het lied van Faithless kijken, zien wij dat de ervaring vooropstaat. Deze ervaring wordt in aan de religie ontleende woorden geduid.

Ik versta de tekst als volgt. In de disco ervaart de zanger iets van heil en bevrijding, als een natuurlijke genade, in de kleine dingen, waar vijanden vrienden worden, waar mijn wonden genezen, waar rechtvaardigheid is, waar liefde en respect heerst, waar verbittering eindigt. In de muziek tussen stem en drums, daar is zijn kerk, niet aan een bepaalde traditionele plaats gebonden, maar kerk is waar heil gevonden wordt, en vanavond is in deze kerk God de DJ die de muziek draait.

De beelden in de videoclip onderstrepen de vervreemdende ervaring: in een grijze mistige wereld vertelt een statige persoon welhaast in gebarentaal - die ook veel rappers eigen is - het verhaal van zijn ervaring. Of verkondigt hij Het Woord? Het zijn oude woorden - zie de cursieve woorden in de tekst - en beelden in een nieuwe context die de oude vervangen. Of mag ik zeggen religie/God wordt buiten de kerk beleefd en kerk is naar andere plekken verhuisd, daar waar mensen heil, liefde, compassie ervaren?

De naam van de groep is Faithless. Juist deze combinatie van tegenstellingen, ongeloof en zingen over God, lijkt tekenend te zijn voor het religieus beleven in deze postmoderne tijd. In 2003 zong Madonna "I am not religious, but I feel so moved, makes me wanna pray" (Album American Life). Zo verstaan is dit lied een voorbeeld van wat steeds meer in de theologische en maatschappelijke discussies naar voren komt: religie is aanwezig op plaatsen en in vormen die breken met de traditie. Of zoals het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR rapport 2006) aangeeft: religie is getransformeerd.

De naam van dit lectoraat is Praktische Theologie. Praktische Theologie is de wetenschap die onderzoek doet naar en reflecteert op de praxis van geloven, van religiositeit, van het religieus handelen van mensen en naar de wijze waarop deze praxis professioneel bevorderd en begeleid wordt: het pastorale en levensbeschouwelijke beroepsveld. Deze praxis en dat professionele handelen zijn in de loop van de afgelopen decennia veranderd. Op deze veranderingen ga ik in. Ik zal mij concentreren op de veranderende praxis van religiositeit, en ik zal dat toespitsen op jongeren in de Nederlandse context.

Het lectoraat is gevestigd op een Hogere Beroeps Opleiding. Dit betekent dat het in dienst staat van de opleiding van professionals op het terrein van religie en levensbeschouwing. Daarom ga ik ook in op de verschuivingen binnen het beroepsveld, dat immers te maken krijgt met die veranderde religiositeit, en op de daarmee vereiste veranderingen in de opleiding.

Ik geef enkele waarnemingen weer vanuit verleden en heden en kijk van daaruit naar de toekomst. Dit alles doe ik in de overtuiging dat in het alledaagse bestaan van mensen religiositeit af en toe oplicht en begeleiding heeft. Ik kan slechts waarnemen met de ogen van een door een bepaalde traditie getekende buitenstaander, die de traditionele taal van binnen kent. Ik wil de beelden en de taal van die veranderende religiositeit niet slechts vanuit de traditie benaderen, maar wil ruimte geven aan de getransformeerde taal en beelden van die getransformeerde religiositeit.

2. Religie weer terug van weggeweest of getransformeerd?

Ik kijk naar religie toen en nu en geef aan hoe lijnen doorgetrokken kunnen worden. Ik doe dat aan de hand van twee recente publicaties die in 2007 de aandacht hebben getrokken: het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), getiteld *Geloven in het publieke domein* (2006), en het onderzoek *God in Nederland 1996-2006* (2007), gehouden in opdracht van de RKK – tv-rubriek Kruispunt. Dit onderzoek is nu voor de vierde keer gehouden (in 1966 in opdracht van het weekblad Margriet, in 1979 in opdracht van het opinieblad de Tijd en de KRO en in 1996 in opdracht van Kruispunt). Beide publicaties komen tot op het eerste gezicht andere vaststellingen waar het gaat om de aanwezigheid van religie in onze postmoderne Nederlandse samenleving.

Het onderzoek *God in Nederland* constateert dat de traditionele institutionele gestalte van de christelijke godsdienst onverminderd terrein verliest in de Nederlandse samenleving. De onderzoekssteekproef bevat geen moslims. De cijfers hebben dus geen betrekking op de bijna 850.000 moslims in Nederland (5% van de bevolking). Nog geen 40% van de (autochtone) bevolking zegt lid te zijn van een of andere religieuze groepering (p.14¹). Onder jongeren is dat getal 30%, wat betekent dat de daling zich ook in de toekomst zal doorzetten (p.16) omdat de kerkelijke rest vergrijst: van terugkeer van religie in de traditionele vorm is geen sprake. Integendeel het aantal atheïsten (14%), ietsisten (36%) en agnosten (26%) neemt toe (p. 40). Het aantal dat zich gelovig noemt daalt (31%), het aantal twijfelaars stijgt (50%), het aantal dat beslist niet-gelovig zegt te zijn is stabiel (19%) (p. 52).

De verbondenheid met die eigen kerk die zich ondermeer uit in kerkbezoek, of contact met een ambtsdrager is niet groot (p. 19, 31). Die verbondenheid is overigens vaak alleen maar uiterlijk en sociaal gemotiveerd geweest: er zijn in Nederland altijd meer kerkbijdrage betalende parochianen/gemeenteleden dan gelovigen geweest. De inhoudelijke kennis van het geloof was maar gering (Janssen 2007, 25). De kerk is aan het verdwijnen vanwege deze zwakke inhoudelijke band en door gebrek aan belangstelling (Schnabel, bij Janssen 2007, 26). Het onderzoek ziet ook geen tekenen van de veronderstelling dat godsdienst weer 'in' is en een steeds belangrijkere rol speelt in het privéleven. Het ziet wel dat er weer een sterke samenhang is tussen gelovig zijn en kerkelijkheid (p. 64) (zie

---

1 De cijfers tussen haakjes verwijzen naar de publicatie 'God in Nederland'.

ook: Felling, Peters, Schreuder 1991). In de analyse van een ander onderzoek is ook de conclusie dat Godsgeloof en kerkelijkheid samenhangen (V.d.Ven 1998). Toch vindt een aanzienlijk deel van de bevolking en ook van de leden van de grotere kerken zelf, dat religie en kerkelijkheid niet samenvallen (p. 38); 43% van de buitenkerkelijken noemt zich gelovig (p. 54).

Het onderzoek constateert een tegenstrijdigheid rond het maatschappelijk belang van de kerken. Enerzijds wordt de functie van religie en de kerken in de samenleving positief gewaardeerd: 78% van de bevolking vindt dat de kerken niet moeten verdwijnen (p. 104). Daarvoor is hun functie inzake aandacht voor de rituelen bij de breekpunten in het leven, voor de zwakken in de samenleving, voor de morele waarden als oriëntatiepunten bij de opvoeding en voor zingevingvraagstukken te belangrijk. Kerken vormen een belangrijk sociaal kapitaal. Anderzijds vindt de rol van de kerken in het publieke domein weinig steun. De kerken moeten zich afzijdig houden van de politiek en moeten zich liever niet uitspreken over morele zaken, en wanneer zij dat wel doen wordt dit slechts gewaardeerd als het in aansluiting bij het eigen standpunt is (p. 35). Men vindt dat de confessionele school wel gesubsidieerd mag worden, hoewel deze geen voorkeurkeuze meer vormt voor de ouders. De kerken worden als een weinig betrouwbare gesprekspartner in politieke en maatschappelijke zaken beschouwd; toch is het opbrengen van respect in religieuze zaken voor de meerderheid gewenst (p. 112).

De conclusie van het onderzoek is dat religie ontinstitutionaliseerd en geïndividualiseerd is, maar geenszins verdwenen. Op de vraag hoe dan die individuele religie eruit ziet, moet het onderzoek het antwoord schuldig blijven. Religie is immers iets van het privé-domein geworden, een persoonlijke ervaring van de aanwezigheid van een God, iets of een hogere Macht. Het sterkst komt die ervaring naar voren rond sterven en dood. Het rapport spreekt van algemene postmoderne spiritualiteit die niet meer aan kerkmuren gebonden is. Religie verdwijnt, maar het verlangen naar religie neemt toe (p. 113).

Het WRR-rapport kijkt naar de aanwezigheid en het belang van religie vanuit het perspectief van het publieke domein en spreekt van een dubbele transformatie van religie. Religie is onder invloed van de modernisering in haar institutionele traditionele vormen aan het verdwijnen. Tegelijkertijd is er een terugkeer van de aandacht voor religie; een veelbesproken terugkeer, die meer vragen oproept dan antwoorden geeft (p. 13²). Het is een terugkeer die niet de institutionele

---

2 De cijfers tussen haakjes verwijzen naar het WRR rapport *Geloven in het publieke domein*.

manifestaties van religie betreft. Religie is in het publieke domein volop in discussie en dat niet alleen door de opkomst van de Islam. Het rapport spreekt over de kennelijke 'onverwoestbaarheid van religie' en van 'post- of desecularisatie' (p. 14). Religie verschijnt in 'vormen die weinig meer doen denken aan de religie die we kenden' en die zelfs een 'aan die religie tegengestelde vorm' heeft (p. 14). Het haalt Borgman aan die spreekt van een metamorfose van religie (Borgman 2006), waaruit het goddelijke is gemigreerd (p. 417), zodat er sprake kan zijn van een antitheïstische religie, die bovendien sterk gekeerd is tegen de idee dat er in de wereld of in een mensenleven verlossing nodig zou zijn. Het gaat in deze getransformeerde religie niet meer om het opheffen van het menselijk tekort maar om de vervulling van het zelf, om het bereiken van het eigen geluk. In zijn empirische verkenningen komt het rapport in grote lijnen tot dezelfde conclusies als het bovengenoemde onderzoek *God in Nederland*: er is sprake van een religieuze transformatie waarbij transcendentie een institutioneel-ongebonden, spirituele categorie is geworden. Deze transcendentie is niet het belangrijkste zingevingskader, dat is de nabije ander (gezin, vrienden, familie) en als derde na deze transcendentie komt het hedonisme (plezier, gezondheid, pluk de dag) (p. 194). Om iets te begrijpen van bovengenoemde ontwikkelingen en stand van zaken ga ik in op twee begrippen die hierbij een rol spelen: secularisatie en postmoderniteit.

3. Secularisatie of postmoderniteit?

Beide publicaties geven aan dat religie niet meer hetzelfde is, niet meer dezelfde betekenis heeft als enkele decennia geleden. Deze verschuiving wordt in de wetenschappelijke literatuur vaak met de term secularisatie aangeduid. Dit secularisatieperspectief op de veranderde aanwezigheid van religie dat lange tijd het denken in praktische theologie en sociologie heeft beheerst, lijkt niet adequaat genoeg meer te zijn om de huidige positie van religie te kunnen beschrijven en verklaren. Een ander perspectief is dat van de postmodernisering. Het secularisatieconcept verklaart sinds de Verlichting het terugdringen van religie en levensbeschouwing in haar geïstitutionaliseerde vorm. In het postmoderniseringconcept wordt veeleer de gefragmenteerde en geprivatiseerde terugkeer van religie benadrukt: van collectief beleven naar individuele expressie, van levensomvattend betekenisgevend systeem naar gefragmenteerde persoonlijke levensvisie.

Hieronder ga ik daarop in.

Secularisatie

In de godsdienstsociologie is secularisatie sinds de Verlichting verbonden met de begrippen modernisering en rationalisering. Rationalisering (Weber), duidt op de ontwikkeling waarbij de werkelijkheid in toenemende mate door de menselijke rede ontsloten werd. Met het begrip modernisering werd de overgang van een mythologisch wereldbeeld naar een wetenschappelijk wereldbeeld aangeduid. Voor God was steeds minder plaats in wetenschap, moraal, samenleven en opvoeding. De radicale, vooral negatieve denkers over religie als Freud (religie is een projectie van het menselijk onvermogen) en Marx (religie is opium van het volk) werden gevolgd door Weber (onttovering van de werkelijkheid) en Durkheim (functionalisering van de religie). Deze twee laatstgenoemde 'founding fathers' van de sociale wetenschappen konden de samenleving niet anders beschrijven dan met inachtneming van de positie van religie daarbinnen. In de moderne sociale wetenschappen is deze aandacht aan het eind van de 20ste eeuw bijna afwezig (WRR 2006, 13).

Volgens Dobbelaere (1981) heeft secularisatie een driedelige betekenis: beperking van de reikwijdte van de godsdienst in haar institutionele vorm (1); aanpassing van de godsdienst aan de moderne tijd (2) en vermindering van de godsdienstigheid van mensen (3). Secularisatie als de aanduiding voor de terugdringing van de invloed van de religie op de werkelijkheid houdt in dat de reikwijdte van de godsdienst is teruggebracht tot het domein van het persoonlijke leven. Secularisatie staat daarmee voor de emancipatie van wetenschap, kunst, politiek en economie uit de dominantie van de religie. De kerken als behoeders van religie en geloof hebben

hun invloed op het publieke domein zien verminderen. Zij hebben zich altijd verzet tegen de invloed van de Verlichting en het moderniseringsproces en zijn het gesprek met de Verlichting niet aangegaan, en lijken dit nog steeds niet te doen. Dit heeft in de westerse wereld geleid tot een massale uittocht uit de kerken. Buiten Europa neemt religie in zijn institutionele vormen nog steeds een belangrijke plaats in, waarbij sprake is van aanzienlijke groei, met name in Afrika en Zuid-Amerika. Het zijn vooral de verschillende charismatische en evangeliekale uitingen van het Christendom, zoals de Pinksterkerken en de Zevendedag Adventisten; deze laatste groeien met name in Afrika. In Noord-Amerika is ook geen sprake van secularisatie, de kerken bloeien daar (Wolfe 2006). De ontwikkelingen binnen de Islam vertonen een zelfde beeld. Ook daar is in de westerse wereld sprake van een zekere secularisering, terwijl in andere gebieden juist een sterke tendens naar orthodoxie zichtbaar wordt. Deze ontwikkelingen worden echter getroebleerd door het zichzelf met de Islam verbindende gewelddadige extremisme. De constatering van het rapport *God in Nederland* dat religie steeds meer buiten de muren van de kerken beleefd wordt, en van het WRR-rapport dat de getransformeerde religie zich als tegengesteld aan de traditionele vorm ontwikkelt, tonen aan dat de secularisatie in zijn eerste betekenis, als vermindering van het belang van de institutionele religie in de westerse samenleving, 'voltooid' is. Religie bevindt zich hiermee in het gezelschap van de grote Verlichtingsideologiën die het Christendom bestreden: Socialisme en Humanisme. Ook zij zijn vergruizeld tot aspecten van verschillend politiek en sociaal handelen. Geloof en religie zijn van allesomvattend levensperspectief tot onderdeel van een leefstijl geworden.

Voor de tweede betekenis van het begrip secularisatie wil ik onderscheid maken tussen het wetenschappelijk theologische denken en de opvattingen van het kerkelijk leergezag. Secularisatie is binnen de christelijke theologie de term die aanduidt dat de joodse God van de Schepping de wereld aan de mensen heeft gegeven. Hij heeft de Schepping buiten zich geplaatst (Van Waelderren 1969). Het beeld van de wereld is van kosmoscentrisch antropocentrisch geworden. De wereld als schepping kwam in handen van mensen, werd ontgoddelijkt en seculier. Als manifestatie van Gods relatie tot de mens kwam de werkelijkheid waarin God alles in alles is, in handen van mensen. God zelf werd gezien als een panentheïstische God, die heel zijn schepping, mens en natuur doortrekt, in de mens handelt en in de natuur zichtbaar wordt zonder daarmee samen te vallen (V.d.Tuin 1999). In deze zin heeft de theologie zich aangepast aan de moderne tijd. Dat wil niet zeggen dat het kerkelijk leergezag zich aan de moderne tijd heeft aangepast. Integendeel, het lijkt zich meer op zijn eigen terrein terug te trekken. Ook de in West Europa gevoerde polemiek omtrent het moslimfundamentalisme laat zien dat er discrepanties zijn in het denken binnen de Islam over aanpassing aan de moderne tijd van na de Verlichting (Leezenberg 2006; Borgman 2005; Philipse 2005).

De conclusie mag zijn dat het begrip secularisatie slechts partieel - in de eerste twee betekenissen - de huidige situatie van kerk en religie in de postmoderne tijd kan verklaren en beschrijven: religie is gedeïnstitutionaliseerd en is uit het publieke domein teruggedrongen tot het particuliere. Binnen de kerken heeft dit veelal niet geleid tot een aanpassing van de eigen leer aan de moderne tijd, ondanks de bedoelingen die Paus Johannes XXIII had met het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Het concept in de derde betekenis van Dobbelaere, de vermindering van de godsdienstigheid of religiositeit van mensen, beschrijft de huidige situatie van religie en religiositeit niet (meer) adequaat. Voor een nadere uitleg hiervan ga ik in op het begrip postmoderniteit.

Postmoderniteit

Het postmoderniseringperspectief sluit aan bij de constatering dat religie los van haar institutionele vormgeving, niet haar belang voor het individu verliest. Het wijst aan dat religie op gefragmenteerde wijze en in velerlei gedaantes op geprivatiseerde en geïndividualiseerde wijze een nieuwe plaats aan het verwerven is. Hiermee is de secularisatie in haar derde betekenis niet van toepassing op de huidige situatie van geloof en religiositeit. Religie is geïndividualiseerd tot religiositeit, hier is in de beleving van veel mensen geen kerk of religieuze gemeenschap meer bij nodig. Er is sprake van ontkoppeling van instituut en de beleving van religiositeit. In het meer particuliere domein wordt de werkelijkheid niet meer beleefd als en vanuit een groot ideologisch systeem, maar gefragmentariseerd: ieder neemt uit de afzonderlijke systemen wat hem/haar goedgevindt en maakt zich zijn eigen religieus systeem, dat ook nog eens regelmatig van kleur en inhoud verandert. Voor deze beweging worden termen als patchworkreligie, bricoleren, meanderen, zappen en surfen gebruikt. Hiermee wordt het gefragmenteerde en ook voorlopige en oppervlakkige karakter van het religieus beleven aangegeven, maar ook dat het van voorbijgaande aard is. Religie beheerst niet meer het bestaan van de wieg tot het graf. Het beïnvloedt nauwelijks nog de wereld van werk, onderwijs, informatievoorziening, vrije tijd en zorg. Het gebruik van termen als spiritualiteit, zinbeleving en levensbeschouwing geeft aan dat religie van gedaante is veranderd, persoonlijker en individueler is geworden, niet meer gebonden aan een bepaald instituut. Religie en religiositeit heeft als gevolg van de individualisering ervan vele vormen gekregen in de samenleving: religie is zelf gepluraliseerd. De boodschap en de geloofsleer worden niet meer uniform beleefd. Christendom en Islam, om het tot de grote in het Westen zichtbare religies te beperken, komen in verschillende gedaanten naar voren: van sterk gesloten orthodox en fundamentalistisch naar open communicatief. Eenmaal ontdaan van haar institutionele ballast en tot een persoonlijk beleven geïndividualiseerd keert religie weer in nieuwe vormen terug. Mensen verlangen naar zingeving, diepgang en duiding. Zij zoeken naar iets wat hen overstijgt.

Moderne mensen typeren zichzelf niet als gelovig of godsdienstig, maar vermommen hun religieuze zoektocht als een culturele belangstelling. Deze religieuze pluraliteit is ook het gevolg van de instroom van immigranten uit veel gebieden van buiten Europa, die met name Islam en Hindoeïsme brachten, maar ook vele andere vormen van het christelijk geloven. Deze pluraliteit krijgt daarnaast gestalte door de globalisering van de werkelijkheid. De vele en snelle communicatiemogelijkheden brengen de hele wereld in al zijn culturele en religieuze veelvormigheid dichtbij, terwijl wij door vergroting van onze mobiliteit de hele wereld kunnen bezoeken en meemaken.

In dit verband is er ook sprake van een negatief gevolg, een zekere 'religiesering' van de werkelijkheid. Vraagstukken die samenhangen met de aanwezigheid van met name niet-westerse immigranten worden binnen Europa snel als religieuze problemen waargenomen, en nog meer tot Islamgerelateerde problemen beperkt. Uit onderzoek van het Centraal Planbureau in oktober 2007 bleek dat deze islamisering van de buitenlandse immigranten niet geheel juist was: zij werden als vanzelfsprekend allemaal als moslim gezien, terwijl het aantal zeker 5% lager lag. Deze religiesering, die in zekere zin de tegenhanger van secularisering is, staat onder druk, omdat onder de latere generaties buitenlanders de eigen godsdiensten ook tekenen van erosie beginnen te vertonen (V.d.Ven 2002).

Conclusie

Op grond van de waarnemingen uit het onderzoek *God in Nederland* en uit het WRR-rapport en in combinatie met de theoretische noties rond secularisatie en postmodernisme, meen ik te kunnen constateren dat er sprake is van een blijvend verlangen naar iets wat het gewone dagelijkse bestaan te boven gaat, naar een transcendente aanwezigheid, welk verlangen gestalte krijgt in veelsoortige symbolische handelingen, die soms geïnterpreteerd kunnen worden als manifestaties van de terugkeer en van de transformatie van religie.

Welke nu die manifestaties en transformaties zijn en in welke taal, in welke beelden en in welke symbolische handelingen deze vorm krijgen, blijft in de literatuur nog weinig omschreven en komt ook in de empirische waarnemingen nog vaag naar voren. Dit komt omdat de onderzoekers vanuit het binnenperspectief van de traditionele religies de werkelijkheid omschrijven en onderzoeken. Zij gebruiken hierbij de woorden, beelden en begrippen van de traditionele en gekende vormen van religie. Een andere oorzaak ligt in de manifestaties zelf, die zich in eerste instantie niet als religieus voordoen en eerder als antitheïstische tegenreligie gezien worden.

Op deze leemte in het empirisch onderzoek van de praktische theologie wil ik met het hier voor te stellen onderzoek van het lectoraat ingaan: onderzoek naar symbolisch zingevend handelen als nieuwe vormen en uitingen van religiositeit in de postmoderne context. Het beroepsveld van de educatieve religieuze begeleiding

heeft in toenemende mate met deze vorm van religiositeit van doen. Van de mogelijke vormen en plaatsen van die nieuwe religiositeit geef ik in het vervolg van deze oratie enige voorbeelden.

Alvorens daar op in te gaan moet ik eerst omschrijven wat ik versta onder religie en religiositeit.

4. Wat is religie/godsdienst?

Onze Nederlandse taal kent twee woorden die ongeveer hetzelfde uitdrukken: religie en godsdienst.

Religie kan van verschillende Latijnse grondwoorden worden afgeleid, wat leidt tot verschillende betekenissen. Afgeleid van 'relegere' (herlezen, overdoen, nauwgezet in acht nemen) heeft religie de betekenis van het in acht nemen van alles wat op de verering van de goden betrekking heeft. Religie verstaan vanuit het woord 'religari' (opnieuw binden, goed binden) duidt op de band tussen God en de mens, waarbij mensen onderling verbonden zijn in de ideologie die hiermee samenhangt. Wanneer 'relinquere' (achterlaten) als grondwoord gezien wordt, is de betekenis 'dat wat tot de religie behoort en van het profane is afgezonderd'. Thomas van Aquino legt een verband met 're-eligere' (opnieuw verkiezen): in de religie kiest de mens God, die hij door de zonde had verloren, weer als bron van zijn zaligheid.

Het Nederlandse woord 'godsdienst' betekent dienst aan God, overgave aan Gods initiatief. Het komt zo het dichtst in de buurt van de betekenis van religie bij Augustinus: godsdienst is eerst en vooral dienst aan God, Godsaanbidding, danken en prijzen van God voor wat Hij voor ons mensen heeft gedaan. Al het overige, de betekenis die religie voor de mens zelf heeft, de verlossing die het belooft en de kerk die er de institutionele vormgeving van is, is daarvan afgeleid. Karl Barth maakt het onderscheid tussen 'Glaube' en 'Religion'. Hij stelt deze radicaal tegenover elkaar. 'Glaube' staat voor de pure christelijke overgave aan God. 'Religion' is de poging van de mens om God naar zijn hand te zetten. De laatste decennia is het typisch Nederlandse, in andere moderne talen onvertaaltbare, begrip 'levensbeschouwing' steeds meer in gebruik gekomen. Hiermee worden al die particuliere of collectieve overtuigingen begrepen die een min of meer afgeronde visie op de centrale vragen van het leven bevatten: religieus en niet religieus. In het Nederlandse taalgebruik is 'religie' de verzamelnaam voor alle op transcendente betekenissen gerichte levensbeschouwingen. De term omvat ook de godsdiensten die een verbijzondering daarvan zijn, voorzover zij die transcendentie verpersoonlijken in een of meerdere goden. In het vervolg spreek ik bij voorkeur over 'religiositeit', om daarmee het dynamische handelings- en belevingskarakter van religie te benadrukken.

Maar eerst nog over religie. Religie, waarvan de term 'religiositeit' is afgeleid, is langs twee kanten te beschrijven: een substantiële benadering die religie naar haar inhoud omschrijft, en een meer functionele benadering die de verschillende functies van religie voor individu en samenleving aanduidt.

Wat is religie/godsdienst? Substantieel

Het is hier niet de plaats om op de vele inhoudelijke omschrijvingen van 'religie' en 'godsdienst' in te gaan. Ik beperk mij tot drie (Hilger e.a.2005, 111).

Volgens Otto (1963) is 'religie' de ervaring van het Heilige, het Numineuze, dat ons fascineert en tegelijk vrees inboezemt. Religie is een mysterie, waar uiteindelijk niets over te zeggen valt, omdat het het gans andere is. Religie heeft bij Otto altijd een transcendent aspect in zich, het verwijst in de ervaring naar een dimensie die in symbolische taal een toegevoegde betekenis aan het bestaan geeft.

William James omschrijft 'religie' als volgt: "The feelings, acts, and experiences of individual men in their solitude, so far as they apprehend themselves to stand in relation to whatever they may consider the divine" (James 1960, 50). Religie bestaat uit gevoelens, ervaringen en handelingen als uitdrukking van een relatie tot het goddelijke. Durkheim spreekt ook over het handelingsaspect en de inhoud van religie, en betreft hierbij het aspect van religie als een morele gemeenschap:

'Religion ist ein solidarisches System von Glaubensvorstellungen und Haltungen, bezogen auf sakrale Dinge. Diese Vorstellungen und Handlungen vereinen in einer moralischen Gesellschaft, genannt Kirche, alle diejenigen die ihr anhängen.' De nadruk ligt op de participatie, je deelt in de religie waarin je bent geboren.

Aan deze drie omschrijvingen van religie onderscheid ik een ervaringsdimensie, een cognitieve dimensie en een handelingsdimensie. De ervaringsdimensie van religie is naar mijn idee het beste te omschrijven met de woorden van Tillich:

"Religion ist die Ergriffenheit von dem was den Menschen unbedingt angeht".

Het gaat in religie om de ervaring van de uiteindelijke betekenis die het menselijk denken te boven gaat. Cognitief is religie het geheel van begrippen waarmee deze ervaring inhoudelijk wordt aangeduid. Het zijn de beelden en symbolen, die in de verhalen van de mensheid worden gebruikt om die transcendentie-ervaring tot uitdrukking te brengen en daarin zijn doorgegeven. Dit alles krijgt vorm in symbolische handelingen en rituelen waarmee de ervaring gevierd wordt. Religie is zichtbaar in heilige boeken, als verhalende neerslag van de ervaringen. Het krijgt gestalte in heilige plaatsen waar de rituelen worden voltrokken. De handelingsdimensie is tot slot de wijze waarop mensen de voorschriften hanteren, de geloofsinhouden verstaan, de rituelen voltrekken, en de betekenis die dit voor hun verder maatschappelijk functioneren heeft. In het verlengde van deze substantiële omschrijving van religie, versta ik in het vervolg onder religiositeit: de uitdrukking in taal, beelden en handelingen van de ervaring van een transcendentie.

Wat is religie/godsdienst? Functioneel

Een tweede benadering van religie/godsdienst en religiositeit is een functionalistische. Religie vervult drie functies: *meaning*, *belonging* en *salience* (Geertz 1973; Felling/Peters/Schreuder 1991).

- De functie van betekenis geven - *meaning* - houdt in dat religie een interpretatie geeft van de uiteindelijke vragen die mensen bezighouden: de vragen naar zin, lijden en kwaad. Tot deze vragen reken ik ook de vragen naar de menselijke persoon, naar de ander, naar de toekomst en naar de natuur. Hermans (1993) spreekt hier van contingentievragen. Contingentievragen zijn uit op een antwoord, maar gaan tevens aan die antwoorden voorbij, omdat deze nooit een afdoend antwoord kunnen zijn. 'Antwoorden' op contingentievragen kunnen daarom beter gezien worden als pogingen om betekenis te geven aan fundamentele bestaanservaringen. Deze betekenissen worden ontleend aan de veelsoortige religieuze tradities.
- De tweede functie van religie - *belonging* - is dat mensen zich beschouwen als behorend tot een bepaald religieus gelegitimeerd sociaal verband: kerk, moskee, sekte. Dit lidmaatschap heeft een omvattend karakter en speelt door alle facetten van het dagelijks leven heen: van de wieg tot het graf. Juist vanwege het omvattende karakter van dit lidmaatschap van het religieus verband worden vraagstukken van het leven als vanzelfsprekend vanuit het daarmee verbonden inhoudelijk religieus kader met voorgegeven antwoorden benaderd en opgelost.
- De derde functie van religie - *salience* - is dat zij van betekenis is voor maatschappelijke vraagstukken. Religie heeft een maatschappelijke functie. Op tal van maatschappelijke aangelegenheden is religie van invloed en heeft zij vaak een voortrekkersrol gespeeld. Niet alleen concrete maatschappelijke problemen worden direct vanuit de religie aangepakt (zorg voor zieken en armen), maar ook morele vraagstukken worden als vanzelfsprekend vanuit de religie opgelost.

Religie geeft vanuit deze drie functies veiligheid en zekerheid (Geertz 1973): de antwoorden zijn al gegeven. Secularisatie, differentiatie, onttovering, rationalisering, hebben de vanzelfsprekende zekerheden aan het wankelen gebracht of zelfs afgebroken, in ieder geval in een ander perspectief geplaatst. Het hemels baldakijn is opengescheurd, de betekenisgeving is vergruisd. Het tussenveld tussen de samenleving en het persoonlijke leven dat bestond uit de verenigingen, de buurt en de religieuze gemeenschap, waaraan men een zekere vanzelfsprekende identiteit ontleende, is weggefallen. De netwerkmaatschappij heeft het sociale leven van het individu gefragmentariseerd: er is een nog niet overbrugde kloof tussen het individuele en het structurele niveau van de samenleving. Daarmee heeft religie in de moderne samenleving alleen maar nog de eerste functie, die

van betekenisgeving aan de ervaring van de contingentie van het bestaan. De rationalisering heeft de mens geplaatst voor de opdracht zelf antwoorden te geven en nieuwe structuren te zoeken waarbinnen hij veiligheid en zekerheid kan voelen. De vragen waarop geen definitief antwoord mogelijk lijkt blijven, vragen die betrekking hebben op de contingentie van het bestaan, op lijden, ziekte en dood, vragen die reiken naar transcendentie. Religiositeit is het verlangen van mensen om antwoorden te blijven zoeken en zo de met de onzekerheid van zijn bestaan om te kunnen gaan.

Conclusie

In zowel de substantiële als de functionele benadering van religie wordt een zekere afstand tussen religie en de gewone werkelijkheid geschapen. Religie wordt als een apart domein beschreven, dat achter of boven het gewone leven ligt, of er in verborgen is. Religie is echter besloten in de cultuur en de samenleving die de menselijke maat bewaart, juist omdat het daar om het uiteindelijke gaat, om de uiteindelijke zin van de werkelijkheid, die ten laatste buiten het bestaan ligt, over het leven heen. In dat uiteindelijkheidsperspectief is alle relatieve zinervaring te verstaan. In het onderscheid van immanentie en transcendentie ligt het religieuze. Religie is daarom niet iets wat van buiten af komt, religie is niet ergens. Daarom spreek ik van religiositeit, om te benadrukken dat het gaat om op transcendente betekenissen gericht handelen in cultuur en samenleving, in wetenschap, kunst en politiek (Grab 2002, 29). Religiositeit krijgt vorm in taal, symbolen en symboolhandelingen, als uitdrukking van die in het dagelijks bestaan ervaren transcendentie.

In het volgende zal ik religiositeit dan ook in deze zin opvatten: de praxis van symbolisch handelen waarin het verlangen naar transcendente betekenisgeving aan het ondoorgrondelijke wonder dat het bestaan is, tot uitdrukking komt. Het vocabulaire – woorden, beelden, symbolen, muziek - waarin deze betekenissen tot uitdrukking worden gebracht, bevat soms traditionele taal die in nieuwe contexten gebruikt, nieuw verstaan dient te worden, en bevat soms nieuwe taal die nog niet naar zijn eigenlijke betekenis verstaan wordt. De symbolische handelingen vinden plaats binnen de alledaagse handelingen, soms hebben zij transcendente betekenis, soms zijn zij gewoon plat. Het opsteken van een kaars, het uit je dak gaan in de disco, de rite van het veelvuldige chatten en sms'en, de deelname aan virtuele gemeenschappen, het bezoek aan de Matthäus Passion, kunnen zo'n symbolische handeling zijn met een symbolische betekenis, maar dat wil niet zeggen dat zij dat in de eigen beleving ook altijd zijn en zo bedoeld zijn: niet alles is religiositeit, zelfs niet als het de uiterlijke vorm ervan heeft. Naar de beleving bij dit alles onderzoek te doen beschouw ik als een van de taken van de praktische theologie. Het is de theologische discipline die de tekenen van de tijd onderzoekt

en interpreteert in het perspectief van de uiteindelijke zin ervan, is hermeneutiek van de cultuur.

Met deze verkennende bewegingen naar de betekenis van religie en religiositeit in de zich veranderende samenleving kom ik terug op de vraag naar wat die nieuwe vorm van religiositeit is, naar met name de concrete plaatsen en inhouden van deze getransformeerde, postgeseculariseerde religie en 'nieuwe' religiositeit en hoe daarmee in opvoeding, onderwijs en samenleving professioneel mee omgegaan kan worden.

Voor ik op dat object van onderzoek nader in kan gaan, geef ik eerst een omschrijving van het vak Praktische Theologie dat zich met deze twee vragen bezighoudt.

5. Praktische Theologie binnen de theologische wetenschap

Theologie is de wetenschap die onderzoek doet naar en reflecteert op het spreken over en van God in al zijn dimensies: de bronnen van dit spreken, de historische ontwikkelingen van dit spreken, de inhouden van dit spreken en de geleefde praxis van dit spreken. De praktische theologie is één van de disciplines van de theologie en onderscheidt zich van de bijbelse, historische en systematische theologie door haar object. De bijbelse theologie heeft als object de bronnen van dit spreken. De historische theologie bestudeert de ontwikkeling vanuit de bronnen door de geschiedenis. De systematische theologie richt zich op de beleden inhoud van dit spreken en haar conceptuele inhoud. De praktische theologie onderzoekt de geleefde actuele expressie van dit spreken en de pastorale bevordering hiervan. Alle drie zijn het hermeneutische wetenschappen, zij willen verstaan en dit verstaan doorgeven.

Verder onderscheiden zij zich naar hun methoden: de bijbelse en historische theologie hanteert literaire en historische methoden, de systematische theologie hermeneutische methoden. Zo hanteert de praktische theologie naast bijbelse, historische en hermeneutische benaderingswijzen vooral empirische sociaal-wetenschappelijke methoden, omdat het onderzoek doet naar concreet handelen. De praktische theologie is sinds haar ontstaan met de ontwikkeling van samenleving en cultuur mee veranderd. Als product van de Verlichting voor het eerst beoefend aan de universiteit van Wenen, ging de aandacht vooral uit naar de toerusting van de theoloog/pastor met het oog op de morele vorming van de burger, die immers het best in handen was van de vertegenwoordigers van de RK Kerk. Praktische of pastorale theologie concentreerde zich op het handelen van de pastor en minder op de beleving van de gelovige. Aan de universiteit was het een toegevoegd praktisch jaar. Het object van de praktische theologie heeft zich sindsdien verbreed naar de aandacht voor het handelen van de kerk (Arnold e.a. 1964-1972) en haar zelfvoltrekking in de wereld. Daarmee kwam er aandacht voor het handelen van de gelovige leden van de kerk. Nog breder werd het object wanneer het gaat om het handelen van mensen in de coördinaten van geloof, kerk en samenleving (Van der Ven 1985; Hermans 2004). Het handelen van de kerk werd als professioneel handelen in het perspectief hiervan onderzocht. Met deze ontwikkeling in het object is ook de oriëntatie van het vak veranderd. De oriëntatie op de systematische theologie werd aangevuld met een oriëntatie op de sociale wetenschappen (pedagogiek, psychologie en sociologie).

Hiermee veranderde ook de methodologie binnen de praktische theologie. De hermeneutische methode die erop gericht was de zelfrealisering van de kerk in de moderne wereld te verstaan, werd aangevuld met een empirische methodologie,

om de werkelijkheid van het geloof van de leden beter in kaart te kunnen brengen en zo de hermeneuse te ondersteunen. Eerst werden de empirische gegevens ontleend aan de sociale wetenschappen (multidisciplinariteit), later werd er met sociale wetenschappers samengewerkt (interdisciplinariteit) en uiteindelijk resulteerde dit in een intradisciplinaire methodologie waarbij de praktisch theoloog zelf het empirisch onderzoek ter hand neemt: empirische praktische theologie (Van der Ven 1990). Deze intradisciplinariteit is eigen aan alle theologische disciplines, die immers geen eigen theologische methoden kennen, maar deze ontleen aan andere wetenschappen: literaire, filosofische en historische methoden.

6. Praktische Theologie als praktische religiewetenschap

Nog een vierde ontwikkeling is zich in deze tijd in het object van de praktische theologie aan het aftekenen. Vanuit het eerder geschatte postmodernistische perspectief op religiositeit richt het praktische theologisch onderzoek zich ook op de zoekende mens die buiten de kerk of op de rand van kerk en maatschappij zijn of haar heil zoekt. Roebben spreekt hier van narthicaal gelovenden (Roebben 2007). De Narthex is het voorportaal van het kerkgebouw, waarin de in- en uitgaande mens even verblijft tussen de wereld van alledag en de wereld van God, de plek van het 'nog niet' en 'niet meer'. Deze nieuwe, in ieder geval niet collectieve, buiteninstitutionele beleving van religiositeit in onze moderne westerse samenleving heeft geleid tot een heroriëntatie in het wetenschappelijk onderzoek en de wetenschappelijke reflectie binnen de theologische faculteiten en opleidingen.

De inhoudelijke achtergrond van deze heroriëntatie ligt in de ontwikkelingen van de plaats van kerk en religie in de samenleving die ik eerder schilderde. Religie is steeds meer buiten en los van de traditionele instituties gaan treden. De wetenschappelijke reflectie op deze vormen van religie zal zich dus ook steeds meer buiten de kerkelijke kaders gaan bewegen, en het fenomeen niet meer vanuit een binnenperspectief maar vanuit een buitenperspectief benaderen. Theologie is reflectie op een bepaalde religie. Zij vertrekt daarbij vanuit en is gericht op een bepaalde waarheid, namelijk gebonden aan die bepaalde traditie en streeft daarmee een te objectiveren subjectief doel na. Religiewetenschap houdt de vraag naar waarheid open, onderzoekt deze vraag binnen verschillende tradities en neemt een metaperspectief in, gericht op objectiviteit.

De verhouding tussen theologie en religiewetenschap is er niet een van absolute tegenstelling maar van complementariteit. Het materieel object is gelijk, namelijk de religieuze praktijk en leer naar al zijn dimensies: ervaring, kennis, ritueel, moreel handelen, gemeenschap, institutie (Van der Ven 2005). Het formeel object onderscheidt zich naar de mate van abstractie: theologie is concreet (emic) en hanteert vanuit een intern perspectief de geleefde en beleefde taal van een bepaalde religie. Religiewetenschap abstraheert (etic) en hanteert vanuit een extern perspectief de universele metataal van religies. Vanuit deze religiewetenschappelijke benadering wil ik de praktische theologie binnen dit lectoraat beoefenen.

Praktische theologie/religiewetenschap doet onderzoek naar en reflecteert op de praxis van religiositeit (praxis 1); tevens richten dit onderzoek en deze reflectie zich op de condities en methoden waaronder deze praxis bevorderd kan worden (praxis 2).

De beoefening van de praktische theologie/religiewetenschap als toegepaste wetenschap binnen een hbo-instelling die zichzelf University of Applied Sciences noemt

Ik kom terug op de wetenschapstheoretische aspecten van de praktische theologie. Praktische theologie op het hbo is toegepaste praktische theologie. De term 'toegepast' in deze omschrijving kan hier zorgen voor enige verwarring, daarom verdient hij nadere uitleg. Bij het ontstaan van de praktische theologie aan de universiteit van Wenen vormde zij het laatste jaar van de opleiding waarin de student getraind werd in de praktische vaardigheden om het geleerde, de theologische inhouden, zo adequaat en effectief mogelijk over te dragen in de praktijk van hun beroepsuitoefening. Praktische theologie was zo toegepaste theologie, die zich concentreerde op wat ik hierboven object 2 van de praktische theologie heb genoemd: de bevordering van de praxis van het geloven en de daarmee samenhangende uitoefening van het pastorale ambt. Het onderwijs en het onderzoek richtten zich op de technieken die hiervoor nodig zijn, met name didactische en homiletische methoden. De pastorale theologie zelf was theorie-loos en theologie-loos (Van der Ven 1985), dat wil zeggen, er werd geen eigen onderzoek gedaan naar de condities waaronder en de vorm waarin het geloof bemiddeld kon worden. Deze pragmatische benadering heeft geduurd tot het verschijnen van het 'Handbuch der Pastoraltheologie' van Karl Rahner (1964). In datzelfde jaar werd aan de universiteit van Nijmegen een leerstoel voor pastorale theologie gevestigd, waarmee deze discipline zich als een eigen zelfstandig theologisch vak kon gaan ontwikkelen. Tegelijk werden ook aan de Katholieke Instellingen voor Wetenschappelijk Theologisch Onderwijs, die waren ontstaan uit fusies van de bisdomseminaries en opleidingen van ordes en congregaties, eveneens zelfstandige leerstoelen voor pastorale of praktische theologie ingericht. Binnen de seminaries die later in een andere vorm weer werden opgericht bleef de pastorale theologie onderwezen en beoefend als een toegepaste theologie: de toerusting van de toekomstige priester voor de uitoefening van zijn ambt in gemeenschapsopbouw, pastoraat, liturgie, diaconie en catechese. In zijn inaugurale rede constateerde Haarsma, de eerste leerstoelhouder in Nijmegen, de noodzaak van systematisch en empirisch onderzoek naar de religieuze praxis van de gelovige. Tijdens en sinds het Tweede Vaticaans Concilie was een terugkerend gesprekstema het spanningsveld tussen geloof en dogma, tussen de persoonlijke overtuiging van de gelovigen en de officieel geldende leer van de kerk (Haarsma 1968). Dit betekent dat de pastorale theologie haar vertrekpunt sindsdien niet meer zoekt in de relatie pastor - gelovige, maar dat zij haar object van onderzoek en reflectie verbreedt naar de ontwikkeling van geloof en religiositeit in de moderne samenleving. Daarmee is zij niet meer toegepaste theologie, maar zelf een theologische wetenschap met een empirische, hermeneutische en handelingsgerichte oriëntatie. Als academische discipline

is de praktische theologie theoriegestuurd en op theorievorming gericht, haar empirische en hermeneutische onderzoek staat gericht op nieuwe kennis en nieuwe theorievorming.

Hiervan onderscheidt de praktische theologie op het hbo zich. Zij is toegepaste praktische theologie en toetst de binnen het zuiver wetenschappelijk academische onderzoek ontwikkelde praktisch theologische handelingstheorie. Deze vertaalt zij en past die toe op de praxis van het religieuze en pastorale handelen, om voor deze praxis nieuwe kennis te genereren, teneinde deze praxis verder vorm te geven en te verbeteren. Toegepaste praktische theologie is daarmee wetenschappelijke theologie die theoriegeleid onderzoek doet naar de praxis van religiositeit en de professionele bevordering daarvan, met het oog op nieuwe toegepaste theorievorming.

Ik ben mij ervan bewust dat ik tot nu toe de ontwikkeling van de betekenis van de praktische theologie vanuit een katholiek gezichtspunt heb benaderd. Heitink schildert binnen de kerken van de Reformatie een gelijksoortige ontwikkeling, waarbij de exclusieve aandacht voor het beroep van de predikant verschuift in de huidige tijd naar 'de bemiddeling van het christelijk geloof in de praxis van de moderne samenleving' (Heitink 1993, 105).

Conclusie

Nu ik de maatschappelijke condities beschreven heb waaronder religiositeit in onze samenleving vorm en inhoud krijgt, en ik de consequenties die dit heeft voor de wetenschappelijke bestudering van die religiositeit op een hbo heb aangegeven, kan ik ingaan op het onderzoek dat ik binnen het kader van het lectoraat wil ondernemen.

Dit onderzoek heeft twee objecten, namelijk de praxis van religiositeit (praxis 1) en de professionele bevordering van deze praxis (praxis 2).

7. Praktisch theologisch onderzoek

De twee objecten van onderzoek van de praktische theologie hangen met elkaar samen en staan in dienst van elkaar. Binnen een beroepsopleiding staat het beroepsperspectief centraal. Toegepast praktisch theologisch onderzoek richt zich op de condities waaronder de professionele bevordering van het religieuze handelen kan plaatsvinden. Onderzoek naar religiositeit staat mede in dienst van dit professionele handelen. Ik ga daarom eerst nader in op dit professionele handelen.

De professionele bevordering van religieuze praxis

De professionele bevordering van religiositeit en geloof vond van oudsher plaats binnen de kerk. Deze vervulde verschillende functies: zij bood gemeenschap (kerkgebouw) waarin het geloof gevierd kon worden (liturgie), onderwees in het geloof en het geloven (catechese), en verleende steun in situaties waarin de vanzelfsprekendheid van het bestaan doorbroken werd (diaconie) en het geloof verduisterd dreigde te raken (pastoraat). Deze pastorale zorg werd binnen de Katholieke Kerk verleend door de gewijde pastorpriester die daarvoor opgeleid was aan het seminarie en soms zich in een van de functies had gespecialiseerd. Sommige van deze functies zijn in de afgelopen jaren ook vervuld door de niet gewijde pastoraal werkenden, die opgeleid zijn aan de verschillende faculteiten en hogescholen. Binnen de kerken van de Reformatie is de functie van de dominee niet in deze zin veranderd.

Met de ontkerkelijking is zowel het aantal ambtsdragers verminderd en is het beroep op de kerkelijke ambtsdrager afgenomen. Veel mensen gaan voor hun zielenheil niet meer als vanzelfsprekend naar de kerk, maar zoeken andere wegen om aan hun behoeften in deze te voldoen. Het zondagse kerkbezoek is drastisch verminderd. De kerkelijke ambtsdragers zien zich staan voor een beperking van hun taken tot vooral de rituelen rond geboorte, eerste communie, huwelijk en uitvaart. Hiermee is hun taakopvatting en -invulling ook duidelijk veranderd, namelijk meer naar binnen de kerk gericht. De taken van de geloofsopvoeding en de diaconie zijn steeds meer van de kerkelijke context losgeraakt en worden vervuld binnen de school en de zorginstellingen. De schoolcatecheet is docent levensbeschouwing geworden. Ook de geestelijke verzorging binnen de zorginstellingen wordt steeds minder vervuld vanuit een kerkelijke verantwoordelijkheid. De pastor - priester is vervangen door de pastoraal werkende en geestelijk verzorger.

Buiten de context van de kerken is de behoefte aan geestelijke begeleiding bij en rituele vormgeving van belangrijke levensmomenten echter duidelijk aanwezig. Op allerlei plekken en in allerlei vormen wordt op deze behoefte ingegaan.

Voormalige predikanten en priesters bieden onder namen als Rent-a-Priest (rentapriest.nl) en Moederoverste (moederoverste.nl) veel op het gebied van geestelijke begeleiding en rituelen. Ook filosofen zijn op deze markt werkzaam. Uitvaartverenigingen bieden meer dan alleen de uitvaart, maar ook een ritueel en hulp bij rouwverwerking (startpagina.rouwverwerking.nl).

Een andere belangrijke plaats waar systematisch en intentioneel religie en geloof aan de orde komen is het onderwijs, in het bijzonder de confessionele school. Ook hier hebben zich grote veranderingen voorgedaan. Als vrucht van het emancipatiestreven van de katholieken in Nederland is aan het begin van de vorige eeuw de katholieke school ontstaan. Ik beperk mij tot deze tak van het bijzonder onderwijs. De kerkelijke geloofsopvoeding heeft vanaf het begin daar plaatsgevonden. De kinderen kregen daar hun geloofsopvoeding en werden daar voorbereid op de sacramenten van eucharistie en vormsel. Dit gebeurde in het catechismusonderricht en de catechese. De veranderingen hier betreffen de band met de kerk en daarmee de inhoud van het vak. Dit werd zichtbaar in het feit dat steeds meer niet-ambtsdragers, leken, het vak gingen geven. De inhoud van het vak omvatte steeds minder de leer van de kerk. De leerling en zijn ervaring in het leven kwam centraal te staan. Ook de school zelf veranderde. De school werd steeds meer bevolkt door leerlingen die nog slechts in naam katholiek waren of niet meer, en ook kwamen steeds meer andersgelovige en niet kerkelijk betrokken leerlingen op school. Het vak godsdienst werd het vak levensbeschouwing. Niet meer stond de eigen christelijke godsdienst voorop, maar alle godsdiensten werden in de lessen behandeld. Het doel van het vak was niet meer de geloofsvorming van de leerlingen, maar een meer algemeen levensbeschouwelijke vorming. Er wordt inmiddels voor gepleit om dit vak in het hele onderwijs ingang te doen vinden. Het beroep van de docent godsdienst is veranderd, hij is docent levensbeschouwing geworden.

De vraag die hier gesteld dient te worden is of de opleidingen voldoende op deze vormen van begeleiding zijn toegespitst. Onderzoek op dit terrein dient zich te richten op zowel de vraag als op het aanbod. Bevordering van deze praxis gaat uit van participatie aan een of andere gemeenschap en is een lerende bevordering, waarbij het erom gaat dat de lerende toegang krijgt tot het mysterie dat hij/zijzelf is en waarin hij/zij het leven leidt, door de woorden, beelden, symbolen en handelingen waarin dit mysterie voorgesteld wordt te leren verstaan. De woorden, symbolen en riten worden soms ontleend aan de traditie, soms krijgen zij in een nieuwe praxis nieuwe betekenis, soms ontstaan nieuwe woorden en beelden vanuit deze praxis zelf. Dit betekent dat het in het begeleidende (pastorale/geestelijke) handelen gaat om het leren van religie in zijn dubbele betekenis: inleiden in het religieus denken en gevormd worden door dit denken. Naast het leren versta ik onder de bevordering van religieuze praxis ook dat blokkades die de samenleving of het individu ervaart om aan zijn religieuze praxis gestalte te geven, worden

weggenomen; en tot slot betekent bevordering ook het in gemeenschap vieren van de religiositeit.

De lerende bevordering van deze nog niet direct in een bepaalde institutie ingebedde religieuze praxis kan op allerlei plaatsen en ook vanuit verschillende bestaande instituties vorm gegeven worden. Nieuwe religiositeit lijkt een individueel gebeuren dat tegelijk massaal beleefd wordt, maar 'ze willen allemaal hetzelfde, maar niet samen' (De Volkskrant 18 mei 2004). Er is dan wel een te constateren uiterlijke gemeenschappelijkheid, maar deze wordt niet in gemeenschap beleefd. Popfestivals drukken iets van dat gevoel van gemeenschappelijkheid uit, maar zijn van voorbijgaande aard. Ook het behoren tot een bepaalde categorie jongeren wordt op individuele wijze beleefd. Van institutionalisering in de klassieke zin is hier weinig sprake, er is geen gedeelde ideologie, geen reglementering. Toch is er sprake van een ongeschreven code, op grond waarvan men er toe behoort, of er van uitgesloten wordt. Er is slechts een gedeelde en geïndividualiseerde ervaring, waarbij men dezelfde taal spreekt, dezelfde muziek beluistert, dezelfde kleding draagt, dezelfde popconcerten bezoekt en in dezelfde cafés gaat stappen. Wellicht wordt de context gevonden in de disco, in de virtuele ruimte van de chatroom, de internetcommunity, het sms-adresboek, het crematorium, het klaslokaal, het popfestival, en dient de professionele werker daar aanwezig te zijn. De mogelijkheden daartoe dienen onderzocht te worden. Bestaande instituties bieden daarnaast ook een structuur waarbinnen nieuwe religiositeit vorm krijgt, zij zijn echter niet de institutionalisering van die religiositeit zelf.

De terreinen waarop ik mij in dit onderzoek wil richten zijn:

- het onderwijs (interreligieuze educatie en religie leren);
- de rituele vormgeving van het bestaan (hoe geven mensen vorm aan bijvoorbeeld de 'rites de passage' in hun bestaan: huwelijk, geboorte, dood?);
- de zorg en hulpverlening (hoe kan religie bijdragen aan het welbevinden?)
- en de opvoeding (hoe kunnen jonge ouders vorm geven aan de religieuze educatie van hun kinderen?).

Nieuwe religiositeit kan slechts geïdentificeerd worden in confrontatie met de bestaande traditie. Het onderzoek hiernaar wordt daarom steeds gedaan in de spanning van 'nieuwe religiositeit' en de traditionele vormgeving en context daarvan.

8. Praxis van 'nieuwe religiositeit'

Om de huidige situatie en vormgeving van de postmoderne religiositeit aan te geven gebruik ik in het vervolg de term 'nieuwe religiositeit'. Hiermee wil ik aangeven dat, uitgaande van het gegeven dat de religiositeit in de moderne samenleving getransformeerd is, dit een nieuwe vorm van religiositeit oplevert. Aan deze gedachte ligt de opvatting ten grondslag dat religie nooit is weggeweest. Religie is, gezien de geschiedenis, van alle tijden. Wie zichzelf religieus noemt, bevindt zich in het gezelschap van verreweg het grootste deel van de wereldbevolking. Secularisatie heeft, zo zagen wij, betrekking op de rationalisering van het denken met betrekking tot de werkelijkheid. Deze is onttoverd. Religie kan niet meer de antwoorden geven die in de natuur- en menswetenschappen gegeven worden. Religie hoeft niet meer te concurreren met de exacte natuurwetenschappen, evolutieer en scheppingsgeloof staan niet haaks op elkaar. Deze rationalisering heeft religie teruggewezen naar waar de mens contingentie ervaart, wanneer de uiteindelijke vragen van het bestaan zich vanuit het transcendente uiteindelijkheidsperspectief voordoen. In deze betekenis is er geen sprake van 'nieuwe' religiositeit, wel van andere en nieuwe expressievormen van religiositeit. De traditionele symbolen, ritën, beelden en begrippen waarmee en de plaatsen waar uitdrukking gegeven wordt aan de ervaring van het numineuze als verbeelding van het verlangen naar uiteindelijke zin, krijgen in nieuwe contexten een andere betekenis en uitingsvorm. Een nieuw vocabulaire en symbolisch handelingsrepertoire om dat aan te duiden, is aan het ontstaan. De aandacht in het volgende gaat uit naar de religieuze praxis, dat is naar de wijze waarop 'nieuwe religiositeit' intern en extern gecommuniceerd wordt, en naar de wijze waarop deze in woord en beeld vorm krijgt. Religieuze praxis is altijd deelname aan een historische praxis die concreet vorm krijgt in rituelen, teksten, gemeenschapsvormen, zorg. De zingevingvraag van de moderne mens wordt niet langer gedekt door het zingevingaanbod van de kerken, het daar gehanteerde begrippenkader is voor hen niet meer van betekenis. De betekenis van bijvoorbeeld het woord God verschilt afhankelijk van de context. Mensen hebben een eigen native language, waarin voor oude woorden nieuwe betekenissen ontstaan in relatie tot hun eigen ervaringen en nieuwe woorden gebruikt worden. Roebben (2007, 49) stelt hierbij de vraag of die betekenisgeving wel mogelijk is zonder koppeling aan een bepaalde religieuze of geloofsgemeenschap. Is 'believing without belonging' mogelijk (Hervieu- Léger 2006)? Of is er sprake van een nieuwe religieuze leefwereld waarin zingeving de meanderende beweging is tussen vele aanlegplekken voorbij aan religieuze tradities? (Roebben 2007, 49). Er is sprake van 'quest religion' (Batson 1976). Men zoekt vooral een religieus pretpakket bij elkaar, waarin alleen de optimistische kanten van de geloofsleer

omarmd worden, een 'knuffelreligie' waar religie niet meer gericht staat op het opheffen van het menselijk tekort (lijden en verlossing van schuld) maar op de vervulling van het zelf: wegnemen van schaamte (de Hart & Dekker 2007). Religie is vloeibaar geworden, kent geen vaste vormen meer, is niet meer een levensomvattend en -omspannend geheel, dat in een vaste gemeenschap beleefd wordt (Ward 2003).

Twee gevaren doen zich voor bij het gebruik van de term 'nieuwe religiositeit':

1. Bij het beschrijven van religieuze fenomenen kan nieuw genoemd worden wat niet nieuw is maar slechts een transformatie van het oude: volksvroomheid die in een nieuwe vorm is gestoken; bijvoorbeeld de huidige bedevaartpraktijk met name die naar Santiago is niet meer een uiting van eerbetoon aan de te bezoeken heilige, maar heeft veeleer de functie van bezinning en het markeren van een belangrijke bestaansovergang (Vuijsje 2007); bidden is niet meer zich richten tot de kerkelijke God van de christelijke traditie, maar tot een 'self-reinvented God': God is a DJ; de gang naar de kerk is vervangen door de gang naar de disco (Lanser 2000).
2. Bij het beschrijven van uitingen van zingeving kan als religieus betiteld worden wat niet religieus is of wil zijn; de stille marsen tegen zinloos geweld; het fenomeen van het popconcert (waarop ik straks nog verder inga); de bedevaart naar het graf van Elvis Presley of Jim Morrison; sport als religie; de functie van popmuziek; de functie van internet en de daarmee verbonden communicatiemogelijkheden; het enthousiasme voor de Wereldjongerendagen; de EO jongerenbijeenkomsten; het bezoek aan Taizé; de aandacht voor spiritualiteit in zijn algemeenheid, en in het bijzonder voor meditatie en allerlei oosterse inkeertechnieken... Gaat het hier om uitingen van religiositeit of staan zij hier los van, ook al wordt het traditionele vocabulaire wel gehanteerd, of is hier sprake van wilde devotie (Nauta 2001)?

Bij het onderzoek binnen praxis 1 staat het feitelijke handelen voorop. Uitgegaan wordt van die praxis op het niveau van de concrete beleving en de eigen expressie. Daarin wordt op zoek gegaan naar religiositeit. Niet vooraf worden fenomenen al als religieus bestempeld, slechts een vermoeden is het uitgangspunt. Nieuwe religiositeit zoek ik vooral in de geïndividualiseerde vormen die niet direct vanuit zichzelf een verband met religiositeit leggen. Theorie- en institutiegoeid levensbeschouwelijk onderzoek voldoen hier niet. Ze vertrekken te zeer vanuit de premisse dat bestaande denkstructuren en instituties waarin religiositeit is ingekaderd, in de hoofden en harten van jongeren weerspiegeld zijn. Begrippen als God en Jezus, die gebruikt worden om diepte ervaringen, voortlevingsmodi, religieuze kennis, ervaringen en houdingen te operationaliseren, stuiten op weerstand' (Roebben 2007, 47). Wanneer jongeren het woord God in een institutionele context tegenkomen, knappen zij daarop af, terwijl zij in hun eigen

taal het woord opnieuw uitvinden om een centraal element in hun beleving uit te drukken. Zij hebben een eigen native grammar. God is vooral activiteit, een macht die steun geeft (Hutsebaut & Verhoeven 1991), 'they reinvent the Gods' (Janssen & Prins 2000; V.d.Ven 1998b). Daarom kunnen pas in de reflectie achteraf vanuit een religiewetenschappelijk en theologisch perspectief de resultaten benoemd en geduid worden. Daarbij is grote voorzichtigheid geboden.

In het voorgenomen onderzoek wil ik mij concentreren op 'nieuwe religiositeit' onder jongeren in de leeftijd van 15 – 30 jaar. Jongeren in deze leeftijd vormen de toekomst van onze samenleving, zij bereiden zich voor op een functie in die samenleving en zijn volop bezig belangrijke keuzes in hun bestaan te maken op het punt van studie, werk, relatie, opvattingen over goed en kwaad. Ook in religieus opzicht zijn zij degenen die laten zien wat religie in de toekomst gaat betekenen. 'Nieuwe religiositeit' krijgt vanuit hun leven nu nieuwe vormen en inhouden voor de toekomst. Daarom ga ik in het volgende daar uitgebreider op in. Overigens is deze 'nieuwe religiositeit' niet exclusief gebonden aan deze leeftijdsgroep, in deze groep worden wel de aanzetten naar de toekomst allengs zichtbaar.

9. Postmoderne jongeren

Vooraf merk ik op dat in het volgende haast vanzelfsprekend gedacht wordt vanuit de situatie van de blanke autochtone jongeren die in een christelijke of postchristelijke omgeving zijn opgegroeid. Dit is niet direct een keuze, maar een gevolg van het feit dat ik eenvoudig van met name moslimjongeren niet veel afweet. Toch is mijn overtuiging dat ook deze jongeren veel van de kenmerken dragen die in het volgende aan de orde komen, voorzover zij zich niet afsluiten van de Nederlandse cultuur. Zij luisteren naar dezelfde muziek, gaan in de dezelfde centra uit, ontmoeten daar elkaar en de andere Nederlandse jongeren. In ieder geval wil ik bij het feitelijke onderzoek naar religiositeit bij jongeren ook uitdrukkelijk deze groep betrekken. Dit is te meer van belang, omdat nieuwe religiositeit zich niet aan de grenzen van de christelijke of moslimtraditie houdt. Jeugdonderzoekers hebben de gewoonte hun onderzoeksgroep te voorzien van een stempel. Voor de vorige generatie van de jaren '70 werd de naam 'generatie nix' gebruikt (Beaudoin 1998). De huidige jeugd wordt niet zelden bestempeld als 'flexgeneratie' en 'uitstelgeneratie' (Elchardus 1997) of als generatie Y (Savage e.a. 2006). Gedurende de vorige eeuw is de jeugdperiode steeds langer geworden. De leerplicht houdt jongeren nu tot hun zestiende jaar volledig op school en in de twee jaren daarna zijn zij nog gedeeltelijk leerplichtig. Vooral jongeren uit hogere milieus studeren soms tot hun 25^e levensjaar. Deze gehele periode wordt gekenmerkt door economische afhankelijkheid van ouders en/of studiebeurzen, terwijl tegelijk jongeren door het hebben van bijbaantjes en het krijgen van zakgeld relatief veel te besteden hebben. Met de verlenging van de leer- en studiefase, waarin jongeren relatief afhankelijk zijn van hun ouders, zien wij een ontwikkeling waarbij jongeren op steeds jongere leeftijd al als politiek en maatschappelijk zelfstandig gezien worden. Het stemrecht hebben zij al met achttien jaar, vanaf die leeftijd ook worden zij geacht verantwoordelijk te kunnen zijn voor het nemen van financiële beslissingen, vanaf twaalf jaar moeten zij zich kunnen legitimeren. Deze paradox (Du Bois-Reymond 1998; Elchardus 1997) is ook in cultureel/sociaal opzicht zichtbaar. Omdat jongeren relatief veel te besteden hebben, worden zij door de commercie als een belangrijke doelgroep gezien. Muziek, kleding en uitgaan zijn de belangrijkste zaken waaraan jongeren hun geld uitgeven. De verleidingen van de markt zijn groot. Vaak kunnen zij deze verantwoordelijkheid niet aan en steken zij zich in de schulden om vooral toch maar het laatste, het mooiste en het beste en vooral beter dan hun vriendje te hebben. Jongeren maken ook het meeste gebruik van de nieuwste technologische ontwikkelingen, voornamelijk op het gebied van communicatie. Hun communicatie- en informatiemogelijkheden (internet, chatten en sms) zijn zo groot, dat zij zeer snel op de hoogte zijn van alles wat in de wereld gebeurt

en ook allerlei verschillende werkelijkheidsbeelden over zich heen krijgen met de daarbij behorende waarden en waarheden (Elchardus 1997). De vrijheid die hun dit geeft, tegelijk ook het plezier van het in alle ongebondenheid kunnen genieten van wat hun wereld hun biedt, leidt tot uitstellen van die zaken die de overgang naar volwassenheid markeren: afstuderen, een vaste baan, relatie, gezinstichting. Alleen seks en consumeren wordt door deze 'uitstelgeneratie' wel op steeds jongere leeftijd gepraktiseerd. Zij hebben over het algemeen een optimistischer toekomstbeeld dan ouderen, van cultuurpessimisme is bij hen geen sprake (Elchardus 1997). Zij voelen zich relatief gelukkig, tevreden met hun eigen leven, niet eenzaam, hebben altijd wel iemand met wie zij goed kunnen praten, zijn tevreden met hun vriendenkring (Jeugd 2003). Op het gebied van waarden en normen constateren onderzoekers dat er bij jongeren sprake is van postmaterialisme (Inglehart 1977). Zijn geloof en kerk voor hen niet belangrijk meer, steeds meer zien zij het belang in van waarden als vrede, milieuzorg en spiritualiteit. Jongeren worden lid van organisaties als Amnesty International, Greenpeace en World Wildlife Fund (Van der Tuin 2005). Hun ethiek kan gekenmerkt worden als een situatie-ethiek waarin zij een eigen geheel van waarden en opvattingen bij elkaar bricoleren, zoals zij ook op het terrein van religie doen.

Een ander kenmerk van deze flexjongeren is het verdwijnen van een standaardlevensloop en de overgang naar een keuzebiografie (Du Bois-Reymond 1998). Ik heb al gezegd dat de jeugdperiode langer wordt en dat men de overgang naar volwassenheid uitstelt. Jongeren nemen steeds meer zelf de beslissingen over hun leven, zij bepalen zelf wanneer zij hun eerste seksuele ervaringen hebben, deze zijn dus buiten een huwelijk. Zij werken al tijdens hun opleiding, maar dit is vaak slechts tijdelijk. Zij wonen samen met een partner, zonder hieraan al een lange duurzaamheid aan toe te kennen. Zij krijgen kinderen zonder een huwelijk aan te gaan. Zij gaan een tweede studie aan na enkele jaren al gewerkt te hebben. Dit gedrag van deze 'flexgeneratie' loopt dus niet langs de vaste voorgeschreven patronen van school – baan – vaste relatie – huwelijk – gezinsvorming. Ook is het niet te verwachten dat zij hun carrière hun hele leven maken in de beroepssector waarvoor zij gestudeerd hebben. Vaak beginnen zij bij het uitzendwerk, of werken zij op projectbasis in allerlei tijdelijke functies. Jongeren maken en kiezen hun eigen biografie, los van ouders, familie en geloofsgemeenschap. Deze individualisering heeft iets paradoxaals, omdat jongeren weliswaar hun eigen keuzes willen maken, maar zij tegelijk massaal dezelfde keuzes maken. Dit is zichtbaar in muziek, kleding en vrije tijdsbesteding. Jongeren kiezen voor een bepaalde leefstijl en behoren daarmee tot een bepaalde onderscheiden groep. Jongeren moeten voortdurend op hun eigen leven reflecteren, op hun handelingen en keuzen; dat is een maatschappelijk vereiste geworden. Daarbij moeten zij zelf kiezen wat voor hen van waarde is, vriendschap, studie, werk. Dat daarbij ook nog

keuzes gemaakt moeten worden in politiek opzicht, maakt het voor hen extra gecompliceerd. Daarmee wordt hun leven ook problematisch, is het verloop ervan in ieder geval niet simpel en voorspelbaar. Elk levenspatroon is vaak volstrekt individueel.

10. Jeugdcultuur?

In cultureel opzicht vormt de jeugd steeds meer een eigen groep. Kun je dan spreken van een jeugdcultuur, als een samenhangend geheel van menselijke gedragingen, opvattingen, waarden en normen en de uitingen hiervan in taal, beeld, symbolen, kleding, muziek en dergelijke, die bij één bepaalde leeftijdsgroep is terug te vinden? Ik heb de groep jeugd in het voorgaande al vrij ruim genomen, de leeftijd van 15 tot 30 jaar. Binnen de klassieke ontwikkelingspsychologie worden de grenzen vaak anders gelegd, in ieder geval wordt steeds geprobeerd om ontwikkelingsfasen te markeren met leeftijdsgrenzen (Erikson, Piaget, Kohlberg). Maar die grenzen zijn wel erg flexibel geworden in de laatste decennia, zoals ook al uit bovenstaande beschrijving is gebleken. Kun je nog wel spreken van één leeftijdscategorie? Veel kenmerken laten zich niet door leeftijdsgrenzen bepalen. De vraag is dan ook: wat is de categorie 'jeugd' over wie hebben wij het? Bestaat dé jeugd wel? In een tijd die gekenmerkt wordt door individualisering, lijkt het wel of er zoveel jeugd is als er jongeren zijn. Een andere vraag heeft betrekking op de andere term in het samengestelde begrip 'jeugdcultuur': cultuur. Wat wordt daaronder verstaan? Een omvattende beschrijving is niet te geven. Jeugdcultuur doet zich voor als een georganiseerd groepsverschijnsel, als een samenstel van toevallige overeenkomsten tussen jongeren, en als individuele constructie. In alle drie de betekenissen is er niet meer sprake van één cultuur onder jongeren, maar veeleer van vele vormen van cultuur binnen groepen in de samenleving die soms toevallig in leeftijd met elkaar overeenkomen. Wanneer ik toch de groep jeugd afbaken tussen 15 en 30 dan doet zich daar een veelheid aan 'scenes' voor, met ieder hun eigen afspraken, kenmerken en individuele vormgevingen ervan. Hoewel jongeren de kenmerken van één bepaalde groep dragen, willen zij er toch nog niet toe behoren, jongeren willen allemaal hetzelfde maar niet samen. Binnen de groep jongeren zijn wel verschillen aan te brengen naar religieuze en etnische afkomst. Er zijn jongeren die nog duidelijk in een bepaalde religieuze traditie leven, en toch van punk en heavy metal houden. Deze groep noem ik gemakshalve EO-jongeren. Deze groep is in veel opzichten duidelijk anders dan de groep die geen enkele religieuze opvoeding meer gehad heeft. Ook de huidige generatie allochtone jongeren van islamitische huize hebben hun eigen kenmerken. Hierbinnen is het hele scala van sterk religieus betrokken moslims tot sterk geseculariseerde en ex-moslims te onderscheiden, jongeren die zich met de Nederlandse samenleving vereenzelvigd hebben en jongeren die zich ertegen verzetten.

11. Religie en identiteit

Onder de huidige generatie jongeren, als kinderen van vaak al niet religieus betrokken ouders, is de verbondenheid met de traditionele vormen van godsdienst zeer gering. De 'ontkluistering' van de enkeling uit de banden van de collectiviteit en de godsdienst is bij de huidige jongeren al weer groter. Speciaal jongeren ervaren onzekerheid en onveiligheid. Zij bevinden zich in een moratorium tussen identiteit en zoekontwerp. Zij hebben behoefte aan rolmodellen en leiding, ervaren dat hun identiteit contingent is en gevaar loopt verworpen te worden door hun omgeving.

Hun identiteitsvorming betreft verschillende dimensies. Zij zijn op zoek naar hun ideologische zelf. Met welke standpunten en ideeën op maatschappelijk, politiek, moreel en levensbeschouwelijk gebied willen zij zich engageren? Jongeren experimenteren nog met hun ideologische zelf, zij voelen zich nu weer eens hier dan weer eens daar thuis. De keuze voor een bepaalde opleiding betekent nog niet dat zij zich vastleggen binnen de ideologie en het waardengebied van het daarmee verbonden beroepsveld. Op het punt van het lichamelijke zelf zijn zij op zoek naar hun eigen seksuele identiteit en in het verlengde hiervan naar een persoonlijke vormgeving van het eigen uiterlijk, van kleding, haarstijl. De partnerkeuze hangt hier uiteindelijk mee samen, kiezen zij iemand uit hun eigen leefstijl of zoeken zij ook daarbuiten. Het lichamelijke zelf vindt zijn verlenging in het materiele zelf. Hoe presenteert hij zich, door middel van welke symbolen en gadgets. De iPod en de handy zijn hierbij de belangrijkste hulpmiddelen. Een volgend aspect van de identiteit is het esthetische zelf. De eigen leefstijl wordt niet alleen bepaald door kleding en gadget maar ook door dat wat je mooi vindt. Met name de muziek speelt hier een belangrijke rol. Op dit laatste ga ik in het volgende nader in. Deze identiteitsaspecten komen samen in het ervaringszelf. De jongere is op zoek naar die momenten waarbij hij zich een met zichzelf voelt, waar hij zich vertrouwd voelt en opgenomen in een groter zingend geheel: is het een relatie, is het de vriendengroep, is het het bezoek aan de disco en het popconcert, is het de bierschuur, het hockeyveld, of de stilte van de eigen kamer? Het zijn plekken en momenten waarop de jongere voelt dat hij thuis is bij zichzelf. Op al deze identiteitszoekmomenten hanteert de jonge mens bepaalde strategieën om de zekerheid van de eigen identiteit te bereiken en tegelijk om aan de onzekerheid en angst deze niet te bereiken of te verliezen, te ontkomen. Hij geeft zich telkens over aan bepaalde uitingsvormen, zapt van de ene naar de andere, soms in een radeloos en hopeloos zoeken, omdat hij nooit kan beantwoorden aan de standaarden die hem en haar door de media, de reclame, de idolen, de peergroep worden voorgehouden. Eenzaamheid, anorexia, vluchten in overmatig drank- en drugsgebruik en onpersoonlijke seks, vandalisme wanneer het zelfbeeld niet

gerealiseerd kan worden, zijn voor velen het gevolg. Daarbij lopen zij het gevaar te vervallen tot kleine criminaliteit omdat het najagen van dit alles ook nog kostbaar is. Religie is een van de strategieën om een eigen identiteit te verwerven: er lijkt een nieuw verlangen naar religie te zijn, in een nieuwe vorm: geïndividualiseerd, immanent, gepreoccupeerd met het onzekere zelf.

Dit religieus zoeken kan op twee manieren vorm krijgen. Men zoekt aansluiting bij de traditie van de kerken. De verschillende belangrijke scharniermomenten in het bestaan worden dan met kerkelijke rituelen ingevuld: huwelijk, geboorte van kinderen, deelname aan de eerste communie. De beweegredenen om deze sacramenten te ontvangen zijn zeer divers. Een ander teken hiervan is het toenemende geloof in wonderen. Ook onder jongeren neemt de acceptatie van wonderen toe, van 29 % in 1991 tot 49% in 2002 (Becker 2007). Wonderen vormen de snuisterijen van de oude moederkerk. Ze betreffen niet de kern van het geloof, maar geven wel inzicht in hoe mensen werkelijk religieus denken (Caspers 2007). Onderzoek naar dit gebruik van religie in de identiteitsvinding van jongeren behoort naar mijn idee ook tot het onderzoeksgebied van het lectoraat. Maar op de achtergronden hiervan ga ik in het kader van deze rede niet in. Ik concentreer mij op een tweede manier waarop religiositeit zich voordoet als strategie om met de contingentie van het bestaan om te gaan. Religiositeit voorzover deze zich op onverwachte plaatsen en in nog niet gekende vormen manifesteert. Religiositeit buiten de kerk en moskee, religiositeit buiten de religieuze tradities.

In het volgende wil ik bij wijze van voorbeeld enkele met elkaar samenhangende terreinen beschrijven waarin het verlangen naar een zinvolle identiteit tot uitdrukking kan komen. Binnen deze terreinen ga ik op zoek naar expressies van transcendentie die kenmerken van 'nieuwe religiositeit' dragen en besteed ik vooral aandacht aan de persoonlijke beleving ervan.

12. Popular Culture

Tom Beaudoin (1998), Kelton Cobb (2005) en Sara Savage (2006) stellen dat de popcultuur onder jongeren de dominantie van de kerken op het gebied van zingeving, wereldbeschouwing, moraal, identiteitsvorming en esthetiek overneemt. Zij is bron van noties, ideeën, symbolen en beelden van het transcendente, het hiernamaals, de menselijke natuur en de geesteswereld. Popcultuur is de bemiddelende en evocerende instantie bij uitstek met betrekking tot ervaringen van mysterie, verwondering, angst en ontzag.

Hermeneutiek van de 'popular culture' wil zeggen de betekenis van de traditionele concepten en symbolen van schepping, zonde, verlossing, genade, hemel terug te vinden in deze 'popular culture'. Daar worden deze symbolen óf als de oude woorden in nieuwe contexten gebruikt worden óf zij worden vertaald in nieuwe woorden en symbolen. Popcultuur dient niet slechts als voertuig voor traditie, maar is de unieke vindplaats van een nieuwe traditie: locus religiosus. Met eigen woorden worden inhouden en betekenissen opnieuw verwoord.

Rockmuziek en religie

Als voorbeeld zal ik de muziek binnen de popcultuur uitwerken, en vooral aandacht besteden aan de rockmuziek. Ik zal in het volgende de termen rock- en popmuziek door elkaar gebruiken, hoewel de rockmuziek als deelgebied van de popmuziek een eigen genre is.

Het belang van muziek is groot. Aan de muziek die iemand beluistert kun je aflezen wat voor type mens hij is. Muziek is een uiting van de ziel. Degene die de muziek maakt of componeert, is in staat via zijn muziek gevoelens over te dragen op anderen. Op deze wijze is muziek in staat mensen te ontroeren, blij te maken, onder spanning te brengen, maar ook angst, boosheid en andere emoties op te wekken. Muziek is in staat mensen in het diepst van hun ziel te raken. De neuroloog Oliver Sachs geeft voorbeelden van de therapeutische werking van muziek op psychiatrische patiënten. Muziek doet dit niet op commando, maar sluipst naar binnen in bepaalde delen van de hersenen en doet daar haar niet gestuurde werk (Sachs in de Volkskrant 13-10-2007). Rockmuziek is niet slechts een tak van populaire cultuuruiting. Het zal misschien blijken de meest betekenisvolle kunstvorm te zijn van deze eeuw. Maar wat meer is, het belang ervan reikt verder dan alleen muzikaal; het is een stimulans in de (mentale) houding van de jongeren, ten aanzien van seks, gezag, smaak, hun leven, moraal en ethiek. Muziek heeft ook religieuze betekenis. Het is altijd al een weg tot Godsontmoeting geweest. Dat was de functie van het Gregoriaans, maar ook de psalmen hadden deze functie al. Muziek is immers deel van de schepping, manifestatie van Gods Koninkrijk en leidt daarom naar dat Koninkrijk Gods. In de muziek laat God

zich zien, en toont de mens zich aan God, hij participeert aan Gods scheppend handelen. Tegelijk is muziek lofprijzing en dankzegging aan God. In muziek worden religieuze betekenissen ontsloten. Voor de popmuziek betekent dit dat deze ook transcendentie kan ontsluiten, de ervaring kan oproepen dat je deel uitmaakt van een groter geheel. In de rockmuziek worden in nieuwe taal en in nieuwe vormen, beelden en klanken gelijksoortige betekenissen verwoord (Trembl bij Hoondert 2007).

Rockmuziek wordt met jongeren verbonden. Jongeren luisteren vaak naar muziek, gaan naar feesten, discotheken en popfestivals waar muziek de hoofdmoot vormt. Muziek speelt een belangrijke rol in hun leven: als uitlaatklep, ter ontspanning, maar ook vaak omdat zij hun gevoelens vertolkt zien in bepaalde songs en in de muziek deze gevoelens opgeroepen worden. Rockmuziek gaat vaak over zeer fundamentele vragen waar jongeren mee worstelen: liefde, geluk, leven, maar ook angst, wanhoop en dood. Jongeren luisteren naar verschillende soorten muziek en verbinden deze met hun eigen stijl van leven. Ze kleden zich ernaar, hebben vrienden die naar dezelfde muziek luisteren, gaan samen naar muziekevenementen en zetten zich vaak af tegen mensen die naar andere muziek luisteren.

Rockmuziek vergezelt jongeren in hun zoeken naar hun identiteit, en naar iets wat 'vonkt', dat hen raakt en betekenis geeft, allemaal oerreligieuze zaken. Ik beschouw daarom de rockmuziek als een belangrijke vindplaatsen van religiositeit bij jongeren. Sommige auteurs gaan zover rockmuziek als 'Ersatzreligion' (Ardui 2006) te benoemen. Ik spreek hier niet over de rockmuziek als onderdeel van de christelijke liturgie, niet over de reli- of sacropop, maar juist over de seculiere rockmuziek, die zich soms ook uitdrukkelijk als antireligieus wil presenteren. Naar zijn functie is er een overeenkomst tussen rockmuziek en religie. De vraag is hoe deze functie inhoudelijk gestalte krijgt.

Rockmuziek realiseert verschillende ervaringen. Op de eerste plaats is dat de hedonistische ervaring. Rockmuziek gaat over het beleven van seks en drugs, zingt over liefde en het ongebreideld vervullen van verlangens op die terreinen. Zij bestrijkt een heel scala aan thema's die zonder meer tot het repertoire van de grote religies behoren: goed en kwaad, schuld en boete, dood en leven, seks en geweld. In alle toonaarden worden deze onderwerpen breed uitgemeten. Soms in de toonaard van het protest, met een vurigheid die bijbelse profeten als Amos en Hosea naar de kroon steekt (Curt Cobain, Heavy Metal); soms braaf, aangepast en even moraliserend als de EO zelf, maar dan zonder Jezus als permanente bronvermelding. Het realiseert de ervaring van vrijheid. Rockmuziek richt zich tegen de dwang van de gevestigde orde. De protestsongs uit de jaren '70 en '80 zijn er een voorbeeld van (Bob Dylan, Joan Baez, Boudewijn de Groot). De ervaring van het proletariaat komt er tot uitdrukking, het is de muziek van het volk, van de onderliggende arbeidende klasse, van degenen die in onze samenleving aan de zelfkant leven. Met name de rapmuziek, afkomstig uit de zwarte slums van de

grote Amerikaanse steden, stelt de armoede en de onderdrukking aan de orde. De teksten geven hoop en uitzicht, de zangers zelf fungeren soms als voorbeeldfiguren die zich aan de armoede hebben onttrokken (50 Cent, Snoop Dogg). Helaas gaat dit ook gepaard met criminaliteit en geweld, zij blijken zich niet van hun roots te kunnen losmaken (Ardui 2006). Rockmuziek getuigt van het levensgevoel van veel jongeren, diepe en herkenbare gevoelens van zinloosheid en uitzichtloosheid komen er op niets verhullende, rauwe en directe wijze tot uitdrukking. Ik geef een voorbeeld. In 1994 overleed Kurt Cobain, zanger van de grunge-groep Nirvana. Hij was 27 jaar. Cobain maakte op een afschuwelijke wijze zelf een eind aan zijn leven (www.geocities.com/SunsetStrip/Venue/6582/Nirvana/suicideimage.html). Cobain was het slachtoffer van zijn eigen succes. Dat onverwachte grote succes was een aanslag op het agressieve en subversieve imago dat hij met de naam Nirvana aan zijn groep wilde meegeven, Nirvana, volledige vrede na de dood. Door het succes beseftte hij nooit nog iemand anders te kunnen worden. Daarmee kon hij niet verder leven. Op zijn laatste CD zong hij: 'I hate myself, I want to die'. Love, peace and empathy, zij zijn het laatste rustpunt voor Cobain: in de dood.

Het leven is shit. Hoe is aan deze zinloosheid van het leven te ontkomen; of moet ik de vraag stellen: hoe is deze zinloosheid van het leven uit te houden?

Het antwoord wordt zichtbaar in de rockmuziek als uiting bij

Nirvana, I Hate Myself And Want to Die Lyrics

http://nl.youtube.com/watch?v=dOx37_h0UH8

I Hate Myself And Want to Die

Runny nose and runny yolk
even if you have a cold still
you can cough on me again
i still haven't had my fulfill

In the someday What's that sound?X4

Broken heart and broken bones
think about how a castrated horse feels
one more quirky cliché' phrase
you're the one i wanna refill

In the someday What's that sound?X4

(incoherent mumble during the solo:)
most people don't realize that
two large pieces of coral painted brown
and attached to his skull with common wood screws
would make a child look like a deer

In the someday What's that sound?X4

Runny nose and runny yolk
even if you have a cold still
you can cough on me again
i still haven't had my fulfill

In the someday What's that sound?X4

uitstek van het levensgevoel van jongeren en in alles wat rond die muziek gebeurt. Aggressie spreekt uit de muziek van Nirvana en vele andere muziekstijlen zoals punk en heavy metal. Aggressie die duidt op de daadkracht, op de energie die nodig is om de neerdrukkende zwaartekracht van de harde samenleving te overwinnen. Er is de rauwheid van teksten. 'Keep the world for all it's sin, it's not worth for living in', zingt Judas Priest; of zoals Neil Young zong: 'It's better to burn out than to fade away'. Er is de rauwheid van de muziek zelf, zij is keihard, opzweepend, raakt je tot in het diepst van je lijf en je ziel. Tot slot is er de rauwheid van het publiek, dat deelt in het agressieve totaalgebeuren. Er zijn dansstijlen die nauwelijks van vechten te onderscheiden (jumpen). Het eigen lijf doet intensief mee.

Idolen, heiligen en verlossers

Er zijn de idolen tijdens hun leven, getuige de vele fanclubs, waar de leden alles verzamelen wat op hun idool betrekking heeft. Zij volgen alle concerten, hebben al hun muziek. Er zijn de moderne heiligen en hun verhalen, die zijn overleden, vaak onder niet opgehelderde of zeer rauwe omstandigheden, soms ook slachtoffer van hun eigen succes. Jim Morrison, eens de leadzanger van de popgroep The Doors stierf plotseling onder nooit opgehelderde omstandigheden in Parijs in 1971. Hij is begraven op het kerkhof Père Lachaise. Nog steeds is zijn graf een bedevaartplaats voor zijn fans van toen en later en nu. En zo is het ook met Freddy Mercury (Queen staat nog steeds bovenaan de Top2000), John Lennon, Elvis Presley en Kurt Cobain. Zij zijn nog steeds de heiligen van onze dagen, de heiligen van de jeugd, zij worden vereerd en tot hen wordt gebeden. Hun overlijden wordt jaarlijks herdacht.

En dan zijn er de artiesten die zichzelf in hun songs als ware verlossers laten zien. Michael Jackson deed dat in zijn 'The Earth Song'. De clip en het lied gaan over de bedreiging van onze aarde door allerlei geweldsinvloeden. Ook Madonna gebruikt religie in haar clips: de kruisigingscène in haar 'Confessions Tour' waar zij een lied (Live to tell) zingt om aandacht voor honger en armoede en aids in Afrika (zij adopteerde even tevoren zelf een kindje uit Malawi) en eerder in het lied 'Like a prayer', waar zij aandacht vraagt voor discriminatie met een zwarte Jezus die van het kruis komt, met haar de liefde bedrijft, haar vervolgens te hulp schiet als zij door blanken wordt aangerand, en daarvan uiteindelijk zelf beschuldigd wordt. Lenny Kravitz gedraagt zich als een rondreizende liefdesapostel met zijn Love-bustour en spreekt zijn 'Woord van de dag' op zijn website (www.lennykravitz.com).

Wat we hiervan kunnen zeggen, is dat popmuziek en religie met elkaar verbonden worden. Popmuziek lijkt soms niet zonder de rijkdom van de religieuze beelden te kunnen om haar boodschap over te brengen: de clips thematiseren en coderen zinragen.

Het ritueel van het popconcert en popfestival

Het popconcert als plek en moment waar muziek gespeeld wordt, kan als een vorm van rituele praktijk beschreven worden (Hoondert 2007). Het is een poging om aan de wereld van alle dag te ontkomen, om even bij jezelf en het hogere, de muziek, de popster aanwezig te zijn. Misschien mag men het excessieve klankvolume beschouwen als een intensiverend element, eigen aan de rituele manifestatie van het bovenmenselijke. Rockzanger en groep fungeren als medium tussen de fascinerende klankwereld en de aanwezigen. Dat muzikale gebeuren is niet slechts vertier, maar een totaalgebeuren, waarvoor je je eerst lichamelijk (kleding) en mentaal (pilletje ecstasy, indrinken) klaarmaakt. Er is de plaats. Een grote vlakke (Pinkpop en Lowlands Paradise), waar men samen is, voor langere tijd woont en leeft, met elkaar in omstandigheden die haaks staan op het dagelijkse leven, primitief; vaak geeft het weer, het slechte weer, een aparte toevoeging aan het geheel: regen en modder accentueren het buitengewone van het gebeuren. Je moet een grens over om erbinnen te geraken, je komt in een totaal andere wereld. Ooit werd het Vlaamse popfestival van Rock Werchter als de grootste Vlaamse openluchtkathedraal beschreven. Er is de tijd. Het gebeuren is een hier en nu gebeuren, nu vindt het plaats, even op dit moment volledig van de wereld of in een andere wereld zijn, uit je dak, soms letterlijk. Het alledaagse ligt ver achter je. Er is de ontmoeting met anderen. Onbekenden maar toch lotgenoten en daarom zeer verbonden. Er is het lichaam. Bezoekers en artiesten dossen zich op een uitzonderlijke wijze uit, gebruiken hun lichaam om het bijzondere te laten zien: geverfde haren, tattoos, maar ook de kunstmatige extase door drugs en drank, stagediven en crowdsurfen. Er is de popmuzikant, de hogepriester die de plechtigheid leidt. Hij komt op in een wolk, of daalt met een hoogwerker op het podium neer, of stapt uit een ruimtevaartuig dat via videobeelden eerst in zijn tocht door de ruimte op het podium zichtbaar is geweest. Dit gaat gepaard met alle kracht die muziek heeft. Grote koren, vele instrumenten geven via krachtige luidsprekers het gebeuren een welhaast buitenaardse sfeer. Een siddering gaat door het volk, dat eerst in een voorconcert van mindere, opkomende 'goden' al is voorbereid, en wanneer het idool dan eindelijk begint te zingen, ontlaadt iedereen zich in een grote uitbarsting van emotie en vanaf dat moment gaat men op in het geheel. Mensen vallen elkaar in de armen, duiken vanaf het podium in onvoorwaardelijk vertrouwen in de menigte (stagediven) en laten zich over de massa dragen (crowdsurfen). Tegelijk dreunt hun lichaam, vooral hun hoofd mee in het ritme van de oorverdovende muziek (headbangen). Met hart en ziel, met hoofd en lijf zijn zij in het geheel betrokken het is een echte 'embodied performance' (Grimes bij Hoondert 2007). En er is tot slot de herinnering, aan die bijzondere aanwezigheid, het idool, voor wie je speciaal gekomen was, een die

bijzondere trekken heeft, een ervaring die je doet zeggen 'God droeg zondagavond een blauwe trui'³.

Wat is de constante? In het ritueel wordt geprobeerd chaos uit te bannen door een symbolische ordening van tijd, plaats en gebeuren, die zelf chaos lijken, maar tot orde en gemeenschap leiden.

---

3 Recensie van een concert van Robby Williams (De Volkskrant, 30 januari 2002).

13. Media

Het internet

Het internet is het medium dat op de snelste wijze het denken en doen van mensen en vooral jongeren beïnvloedt. Dit is niet alleen door de snelle wijze waarop haast onbeperkte hoeveelheden informatie, muziek, beelden kunnen worden gedownload. Ook religie is volop aanwezig, met eigen sites van kerken, sektes en andere religieuze groeperingen. Op internet zijn geen of nauwelijks regulerende instanties die de informatiekkanalen beheersen, het functioneert volstrekt decentraal. Hier geldt de leuze van Marshall McLuhan 'The Medium is the Message' (McLuhan 1964). Het internet is volstrekt antiautoritair, individualistisch en kan anoniem gebruikt worden (Gräb 2002). Binnen de chatrooms kan men onder nicknames aan allerlei discussies deelnemen, met alle gevaren van dien overigens. Internet levert zo een bijdrage aan de identiteitsvorming van jongeren in en door het vele contact dat zij er hebben, de vele verschillende werelden die zij daar tegen komen. Men kan zich er met de eigen identiteit maar ook met verschillende identiteiten in de communicatie mengen.

Het belang van internet is vooral zo groot door de snelle communicatiemogelijkheden via eerst e-mail, daarna msn en allerlei andere chatsites. Ruim 55% van de jongeren kan zich geen dag voorstellen zonder te msn'en; men is er gemiddeld 6 uur per week mee bezig, een gemiddeld adresboek bevat 83 contactpersonen, er vinden gemiddeld 2,3 miljard gesprekken per maand plaats. Voor 70% van de jongeren is internet de belangrijkste bron van informatie, ontmoeting, roddels en vermaak (en daarmee ook van zingeving en -vinding?). Hotmail heeft 6,5 miljoen accounts in Nederland, en MSN kent een uniek bezoek van 3,4 miljoen gebruikers per maand. Dit alles volgens onderzoeksgegevens van de MSN portal zelf. De laatste jaren zijn daar de community-sites bijgekomen, waar men met elkaar op besloten wijze informatie over elkaar en allerlei zaken, waar men belang instelt, kan uitwisselen. Ook de persoonlijke weblog is zo'n openbare mogelijkheid: vertellen van je eigen leven zoals zich dat dagelijks afspeelt, in de hoop zo contact te krijgen, reacties om van te leren, een voorbeeld soms voor anderen te zijn. Binnen Hyves is men een vriendengroep, die lief en leed met elkaar deelt, troost en opwindend bij elkaar zoekt, elkaar raad geeft, samen het leven viert, muziek en ervaringen met elkaar uitwisselt, en wat is dat anders dan de kerken ook deden. In Hyves is geen gezagsinstantie aanwezig, die de waarheid bewaakt, de leden zijn het eigen gezag, bepalen hun eigen waarheid, die telkens uitgeprobeerd en veranderd wordt. Op deze wijze is religiositeit op een nieuwe wijze aanwezig. Het belang van deze vormen van communicatie mag niet onderschat worden, het wordt nog eens aangevuld met het gebruik van de handy, niet alleen door het sms verkeer, maar je kunt je Hyves-vriendenclub altijd bij je dragen als een kostbaar bezit dat je altijd

toegang tot troost en vreugde verschaft. Inmiddels heeft Hyves in Nederland al 5 miljoen leden, verenigd in vriendengroepen.

You Tube kan zich ook in een grote populariteit verheugen. In korte zelfgemaakte filmpjes laat men zich zien, stelt men zich voor met waar men goed in is, wisselt men met elkaar beelden uit die men graag ziet. You Tube is een van de manieren waarop gecommuniceerd wordt, en misschien is niet de communicatie het belangrijkste, maar veeleer dat men contact heeft, gekend wordt en anderen leert kennen, even in het centrum van de belangstelling staat, wat toch een gevoel van zinvol ingeschakeld te zijn in een groter geheel geeft (belonging).

De film

Op nog andere wijzen wordt religiositeit zichtbaar, in de film. Ganzevoort (Ganzevoort 2006) durft de bioscoop voorzichtig de vervanger voor de kerk te noemen. Het is een plaats voor religieuze ervaring. In films wordt zin aangeboden, wordt een religieus potentieel aangeboden, de film functioneert als 'Sinnmaschine'. Centrale thema's van het menselijk bestaan worden aan de orde gesteld: het kwaad, de tragiek, de menselijke onmacht en het mysterie. Ganzevoort bespreekt enkele voorbeelden en onderscheidt op de eerste plaats films waarin het vraagstuk van de strijd tegen het kwaad aan de orde komt. Dit gebeurt vaak op een occulte en vooral symbolische wijze, zoals in de grote publiektrekkende films als Lord of the Rings, The Matrix, Star Wars en Harry Potter, waar onwaarschijnlijke symbolische sciencefictionachtige helden en verlossers de hoofdrol spelen: Frodo, Neo, Luke Skywalker en de tovenaarsleerling Harry Potter. De hoofdpersonen hebben ongekende krachten die zij op mysterieuze wijze hebben verworven. Daarnaast onderscheidt hij de rampenfilms die de tragiek van het menselijk bestaan onthullen: The Towering Inferno, Earthquake en Titanic. De angst voor de contingentie van het lot en de volstrekte menselijke onmacht staan hier centraal.

Computergames

Veel computergames hebben de thematiek van het vechten van de goede tegen de kwade, maar ook is het doel het scheppen van een eigen nieuwe wereld, waar jezelf heerser en God bent. Veel spellen worden op internet met onbekende tegenstanders gespeeld. Second Life is een virtuele wereld waarin je samenleeft met vele onbekende anderen, met wie je toch moet communiceren en afspraken maken. World of Warcraft is een fantasy- en sprookjeswereld waarin echte mensen zich bewegen door een fantasyfiguur te kiezen. Wat beweegt de deelnemers en welke belevingen hebben zij hierbij?

Voorlopige conclusie

Ik wil bij bovenstaande voorbeelden de aantekening maken dat de hier geuite veronderstellingen nog maar voorlopige waarde hebben. Het zijn de

waarnemingen van een theoloog die vanuit zijn eigen referentiekader bepaalde fenomenen probeert te verstaan en te duiden. In dat opzicht kan de religieuze interpretatie plausibel zijn.

Het zijn ook waarnemingen uit een verleden, de voorbeelden zijn al bijna voorbij, zij geven nog niet onmiddellijk aan hoe het in de toekomst zal gaan. Welke ontwikkelingen worden zichtbaar? Doel van het onderzoek is niet alleen de symbolische uitdrukkingen op te sporen en te verstaan, maar ook en vooral om na te gaan in hoeverre bepaalde uitdrukkingen ook als zodanig beleefd worden. Ik heb al eerder al gezegd dat ik de fenomenen zelf wil laten spreken en niet met een bepaald interpretatiekader wil kijken om zo ruimte te laten voor een andere interpretatie die gevoed wordt door de beleving van de participanten zelf. Als praktisch theoloog ben ik geïnteresseerd in de beleving van de jongere muziekluisteraar, de concertbezoeker, het Hyveslid, de filmtoeschouwer. Welke ervaringen heeft deze bij de symboolhandelingen die in het concert, in de film verricht worden? Welke betekenis geeft hij aan de virtuele gemeenschapservaring en welke interpretatie geeft hij daaraan, welke woorden gebruikt hij daarvoor? En dan gaat het om de momentervaringen, welke continuïteit zit hierin, op welke wijze worden 'piekervaringen' in een proces aan elkaar geregen? Misschien is veel wel wishful thinking en is religie ver weg van dit alles? Uit meer gericht onderzoek zal moeten blijken hoe het reiken naar transcendentie en uiteindelijkheid beleefd en verwoord wordt door de deelnemers, de jongeren, zelf.

14. Het onderzoek, methodologie

Het bovenbedoelde onderzoek vraagt om een eigen methodologie. Wie onderzoek wil doen naar religie in zijn nieuwe uitingsvormen, moet niet van achteren naar voren kijken, met de vragen van het verleden, maar met het oog op de toekomst, met de vragen en bewoordingen van het heden. De empirische theologie onderzoekt vanuit een theologische conceptualisering en operationalisering daarvan, de werkelijkheid. Hiermee legt zij het aan de traditie ontleende theologische raster op deze werkelijkheid om te bezien in welke mate deze eraan beantwoordt. De ervaring is dat jongeren veel moeite hebben met het beantwoorden van vragen die zelf in de taal van het traditionele geloof gesteld zijn. Beter lijkt het om te vertrekken vanuit de taal van de jongeren zelf en bij hen zelf de woorden en beelden op te laten komen. Het gaat er immers om de tekenen van de tijd te verstaan en deze dan te interpreteren mede vanuit de traditie, zonder deze traditie aan die werkelijkheid van meet af aan op te leggen. De werkelijkheid is immers zelf locus theologicus. De hierbij meest passende insteek is voorlopig die van het handelingsonderzoek en de kwalitatieve empirische methode. Het gaat om exploratief onderzoek, waar nog niet veel theorievorming aan ten grondslag ligt. Het vocabulaire zelf is voorwerp van onderzoek, de woorden en beelden zijn nog niet voorhanden. Het is ook kleinschalig onderzoek, omdat het zeer situatiegebonden is. Jongeren worden op hun eigen plekken benaderd, waar het vermoeden bestaat van aanwezigheid van religiositeit, zonder dat deze door hen zelf als zodanig benoemd wordt. Hiermee is de kwalitatieve benadering niet exclusief, zij kan de basis vormen voor en gevolgd worden door een kwantitatieve benadering.

Operationalisering van het onderzoek

Ik kom hier bij de operationalisering van het onderzoek binnen het lectoraat dat met de leden van de kenniskring wordt uitgevoerd en waarin ook masterstudenten participeren. Ik wil daarbij de aandacht richten op het kwalitatieve handelingsgerichte karakter van dit onderzoek. In handelingsonderzoek gaan theorie en praktijk samen en beïnvloeden zij elkaar. Het onderzoek wordt ook gekenmerkt door een wisselwerking tussen onderzoekers en onderzochten, waarbij de nadruk ligt op de beleving, de taal en de beelden van de respondenten/jongeren zelf en op de betekenissen die zij zelf geven. Daarnaast zal in dit handelingsonderzoek ook altijd de band met de traditionele vormen van religiositeit en religieuze gemeenschap behouden blijven en in het onderzoek gestalte krijgen, juist omdat daar de traditie in het licht waarvan nieuwe religiositeit vorm krijgt, aanwezig is. Het onderzoek wordt tot slot gekenmerkt

door een educatieve insteek, die zowel uitgangspunt als doel van het onderzoek is. Het onderzoek zal voortgang vinden onder de titel 'SURFEN NAAR ZIN'.

'SURFEN NAAR ZIN': Onderzoekslijn professionele begeleiding

Deze lijn heeft betrekking op het tweede onderzoeksobject, waarbij het gaat om nieuwe vormen van educatieve levensbeschouwelijke begeleiding.

De gebieden waarop ik mij in dit onderzoek richt zijn:

- het onderwijs (interreligieuze educatie en religie leren);
- de rituele vormgeving van het bestaan (hoe kunnen mensen leren vorm te geven aan bijvoorbeeld de 'rites de passage' in hun bestaan: huwelijk, geboorte, dood?);
- de zorg en hulpverlening (hoe kan in vormen van coaching en counseling religie bijdragen aan het welbevinden?);
- de media (wat dragen de op jeugd gerichte programma's als 'Spuiten en slikken' van BNN, maar ook soaps als 'Onderweg naar Morgen' en 'Goede Tijden Slechte Tijden'? bij aan hun identiteitsvorming?);
- de opvoeding (hoe kunnen jonge ouders vorm leren geven aan de religieuze vorming van hun kinderen?).

Het instituut religieuze gemeenschap zal hier altijd op een of andere manier mee verbonden blijven. De aandacht gaat hier niet alleen uit naar de vorm, inhoud en condities van de begeleiding, naar de institutionele inkadering ervan, maar ook naar de zelfopvatting van de professionals i.c. geestelijk verzorger, coach, docent godsdienst levensbeschouwing, de vrij gevestigde geestelijk raadsman en rituelenaanbieder.

'SURFEN NAAR ZIN': Onderzoekslijn 'nieuwe religiositeit'

Als een centraal onderzoeksterrein heb ik de wereld van de rockmuziek uitgewerkt, waarbij het mij vooral om de beleving van die muziek en de contexten waarin deze wordt uitgevoerd (concert-, festival- en discobezoek, dance-events). Een ander gebied is dat van de moderne virtuele gemeenschappen, niet alleen zoals die op internet bestaan, maar ook zoals die in sommige internetcomputergames en Second Life gemaakt kunnen worden. Welke belevingen hebben jongeren daarbij? Een derde terrein van onderzoek is dat van de jeugdrituelen in de peergroup, waarbij gedacht wordt aan het discobezoek, het 'indrinken en comazuipen', het 'stappen'. Ook meer inhoudelijke thematieken zijn voorwerp van onderzoek, met name de vraag naar schuld- en schaamtegevoelens bij jongeren. Hoe beleven jongeren het kwaad dat zij zelf aanrichten en hoe gaan zij daar mee om? Welke levensperspectieven hebben jongeren, hoe kijken zij tegen de, c.q. hun eigen toekomst aan?

De verworven kennis op deze terreinen staat in dienst van de educatieve geestelijke begeleiding.

Reflectie op de resultaten van het onderzoek

Hier moeten nog enkele opmerkingen gemaakt worden die betrekking hebben op de evaluatie van de resultaten van het onderzoek.

Op de eerste plaats heeft deze evaluatie betrekking op de normatieve beoordeling van de resultaten. Praktische theologie is een normatieve wetenschap, die als religiewetenschap haar oriëntatie ontleent aan de bijdrage die zij wil leveren aan het uiteindelijk zinperspectief van mensen. Als theologische wetenschap ontleent zij deze oriëntatie aan haar eigen geloofstraditie: bijdragen aan het naderbij brengen van Gods Rijk van vrede, gerechtigheid en solidariteit op aarde. Dit zijn in concreto twee transcendente uiteindelijkheidsperspectieven van de reflectie op het religieuze handelen. In religiewetenschappelijk opzicht wordt deze normatieve oriëntatie inhoudelijk op een meer abstracte wijze vanuit een metastandpunt geformuleerd in termen van bijdragen aan humanisering van de wereld, waarbij de mensenrechten een meer concreet inhoudelijk criterium vormen.

Daarnaast richt de evaluatie zich op de inhoud van deze nieuwe religiositeit.

Religiositeit heeft zich altijd ontwikkeld vanuit de beleving van de eigen werkelijkheid in het perspectief van toekomst, verwachting en verlangen naar zin. De volksvroomheid was hiervan de eerste uitdrukkingsvorm. Ik zou de resultaten van dit onderzoek willen zien als uitingen van volksvroomheid, die de voortgang van de traditie gestalte geeft. De resultaten dienen dan ook in het licht van die traditie beschouwd te worden, niet vanuit een door het bezit van de waarheid ingegeven gezagvol spreken, maar vanuit het gegeven dat de waarheid zich ontwikkelt door de tijd heen vanuit het fundamentele verlangen naar zin: mensen zijn eeuwige zinsurfers. Al eerder heb ik opgemerkt dat het gebruik van de term 'nieuwe religiositeit' het gevaar in zich draagt dat de resultaten van het onderzoek te snel en te gemakkelijk binnen dit perspectief geduid worden. In een evaluatie dient de vraag voorop te staan in welke mate in de beleving van de respondenten transcendentie aanwezig is en in welke mate deze verbonden is met het eerder genoemde criterium van humanisering. Tot slot heeft de evaluatie betrekking op het handelingsdoel van het onderzoek. Het gaat om het ontwerpen van educatieve handelingsmodellen teneinde het zoeken naar zin mogelijk te maken en te begeleiden. Deze begeleiding zal plaats vinden op de grenzen van de religieuze gemeenschappen en de samenleving, binnen zorginstellingen en het onderwijs. Het onderwijs in het vak levensbeschouwing is een van de eerste plaatsen waar op systematische wijze over religie en religiositeit geleerd wordt. Het onderzoek staat in dienst van dit onderwijs, maar dient ook vanuit de realiteit van de mogelijkheden van dit onderwijs beschouwd te worden. Het criterium is de mogelijkheden die het onderwijs heeft om religiositeit tot verdere ontwikkeling te laten komen bij de leerlingen, in het perspectief van hun identiteitsontwikkeling. De geestelijke verzorging binnen de zorginstellingen is een andere plaats waar religieuze begeleiding plaatsvindt. Het gaat er in alle gevallen om een bijdrage te leveren aan het ontwikkelen van de professionele identiteit van de educatieve beroepsbeoefenaar.

15. Consequenties voor de opleiding

Het onderzoek van het lectoraat staat ten dienste van de opleiding tot educatieve beroepen op de Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing. Daarover nog enkele opmerkingen. De huidige opleiding focust zich mede op de bedieningen binnen de RK kerk, te weten onderwijs en pastoraat en slechts marginaal op het bredere veld van religie in de samenleving. Zij wil zich in relatie tot de kerk profileren en haar programma's ook aan de kerkelijke eisen aanpassen. Dit leidt tot verschillende problemen. De bisschoppen vragen aanzienlijke vervolgoopleidingen binnen de kerkelijke kaders alvorens iemand binnen de kerk benoembaar is. Ontwikkelingen binnen de katholieke academische wereld geven al aan dat er een duidelijke tweedeling aan het ontstaan is: kerkelijke versus niet kerkelijke theologische en religiewetenschappelijke opleidingen. De hogeschool heeft nog geen duidelijke keuze gemaakt. Verschillende opties doen zich voor.

- Óf Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing zoekt beide oriëntaties door het inrichten van twee verschillende opleidingen, een voor theologie en een voor religiewetenschappen. Deze benadering zou mijn voorkeur genieten.
- Óf de hogeschool verlaat de uitdrukkelijke band met het kerkelijk leergezag en richt zich op de positie van religie in de moderne samenleving en op de verschillende beroepsvelden die zich daarin aankondigen.

Beroepsvelden

Binnen de educatieve begeleiding van dit verlangen naar religiositeit in de moderne samenleving onderscheid ik de volgende beroepsvelden.

1. Spiritualiteit - hiermee wordt bedoeld de behoefte aan spirituele geestelijke begeleiding bij de verschillende belangrijke vragen die zich in het leven voordoen: zonde, genade schuld, lijden, dood, ouder worden, werkloosheid, et cetera. In de kerkelijk termen is dit het pastoraat, in een bredere context denk ik aan coaching, geestelijke begeleiding, persoonlijke supervisie.
2. Moderne ritualiteit - hier denk ik aan de maatschappelijke behoefte aan rituele vormgeving van de scharniermomenten in het menselijk bestaan, met name de educatieve begeleiding bij het vormgeven aan rituelen bij geboorte, partnerschap en huwelijk, sterven, dood en rouw.
3. Ontmoeting der religies, of botsing der religies - in toenemende mate is er behoefte aan deskundigheid op het terrein van de ontmoeting tussen met name de Islam en de moderne samenleving. Overheid en particulieren worden geconfronteerd met de botsing. Tal van incidenten doen zich voor. Met name politici, bestuurders, wijk en buurtwerkers, sociaalwerkers hebben behoefte aan competentievergroting op dit terrein.

4. De oriëntatie van de lerarenvariant zal in de richting van de kennisoverdracht van de religies en religiositeit verschuiven, het leren van religie en religiositeit, en het leren van de religieuze dialoog.
5. Zorg en welzijn - hiermee wordt de wereld van zorg en welzijn bedoeld, de educatieve begeleiding bij het maken van belangrijke levenskeuzes en bij het omgaan met ernstige crises.

16. De kenniskring

Het onderzoek van het lectoraat heeft tot doel kennisontwikkeling met het oog op de educatieve taak van de opleiding. De verworven kennis dient in het onderwijs vruchtbaar gemaakt te worden. Het lectoraat is er ook voor de verdere professionalisering van de docenten van de hogeschool op het gebied van onderzoek. Daarvoor is de kenniskring een geschikt instrument. Ik zal er dan ook gebruik van maken. Deze oratie is mede voorbereid in gesprekken met collega's binnen en buiten Fontys, die zich in een pre-kenniskring hebben gebogen over de verschillende stadia van de tekst. Op basis van de gesprekken en het uiteindelijke resultaat hebben zich enkelen met een onderzoeksvoorstel gemeld om dit binnen de contouren van dit onderzoeksplan nader uit te werken. Op het moment van het schrijven van deze oratie was alleen Chris Elzinga toegetreden tot de kenniskring. Ook enkele docenten en onderzoekers van buiten de hogeschool hebben hun belangstelling getoond en zullen aan de gesprekken binnen de kenniskring deelnemen. Daarnaast hebben zich al enige masterstudenten van de hogeschool met hun begeleiders gemeld om met hun masterthesis voor enige tijd te participeren in het onderzoek van de kenniskring.

Met het instituut voor Theologie en Pastoraat zijn contacten gelegd om onderzoek in het kader van het lectoraat te gaan doen, vooral op het gebied van de geestelijke verzorging. De vraagstelling hierbij is wat het eigene en de inhoud van de geestelijke verzorging is. Op wie richt zij zich en vanuit welk maatschappelijk verband wordt deze zorg gelegitimeerd?

Ik hoop bij onderdelen van het onderzoek op samenwerking met mijn collega-lector voor Muziek en Christendom, Martin Hoondert.

De plannen zijn er, zij zijn op dit moment nog onvoldoende uitgewerkt. De werkelijkheid is weerbarstiger dan ik had gehoopt.

17. Dankwoord

Ik ben aan het eind gekomen van deze oratie. Een woord van dank is hier op zijn plaats.

Deze gaat eerst uit naar de Hogeschool waarbinnen en van waaruit ik mag werken. Ik noem de Raad van Bestuur van Fontys Hogescholen die het vertrouwen in mij uitspreekt met deze benoeming, de Hogeschool Theologie Levensbeschouwing die mij van meet af aan heeft opgenomen en waar ik veel medewerking ondervind zowel van het docerend als in het bijzonder van het ondersteunend personeel: Anneke en Anne-Marie en Wendy, met jullie had ik het meest te maken, bedankt. Ik dank de directeur Wim Daals voor zijn bijzondere enthousiasme met betrekking tot de invulling die ik tot nu toe aan het lectoraat geef. Mijn collega lector Peter van Zijlhout met wie ik de werkplek en soms ook enkele gedachten deel.

Ik dank de leden van de pre-kenniskring die vol enthousiasme ingingen op mijn uitnodiging als critical friends deze oratie mee te lezen en zo mede de inhoud te bepalen. Ik daag de studenten van de opleiding uit hun onderzoek te richten op de tekenen van deze tijd op zoek naar expressies van religiositeit. Enkelen doen het al, bedankt.

Wat dichter bij mij zelf dank ik mijn zonen: ik leerde hun de weg naar de toekomst gaan, zij laten mij de weg in het heden zien. Zij zetten mij aan het denken over de keuzes die ik maak. Zij houden mij erbij. Zij voorkomen dat ik mij te zeer houd aan verworven zekerheden en opvattingen. Zij dwingen mij om nieuwe woorden en nieuwe betekenissen te zoeken bij oude woorden en verhalen. Job, Sam, dank aan jullie, en Oek, ook voor het downloaden. En Tuur bedankt.

Ik dank Fia, die mij de mogelijkheid om deze functie te vervullen letterlijk in de schoot heeft geworpen. Meer woorden zijn niet nodig.

Ik spreek deze oratie uit op een bijzondere dag, een schrikkel dag, een dag die wij zomaar extra hebben gekregen, dat voel ik vandaag in het bijzonder. Het is een dag die slechts een keer per vier jaar herdacht kan worden. Dat geldt ook voor verjaardagen, wie vandaag jarig is, gefeliciteerd.

Binnen het bestek van dit lectoraat zal ik deze dag vermoedelijk niet herdenken, wellicht staat dan hier een ander.

Dank Wie wij niet bij name noemen, wel denken.

Ik heb gezegd.

18. Referenties

Alma, H.A. (1993), *Geloven in de leefwereld van jongeren*, Kampen: Kok.

Alma, H.A. (1998), *Identiteit door verbondenheid. Een godsdienstspsychologisch onderzoek naar identificatie en christelijk geloof*, Kampen: Kok.

Ardui, J. (2006), *Rockin' in the Free World. God, Rock en de roep om bevrijding*, Dissertatie Leuven.

Arnold, F.X.; Klosterman, F.; Rahner, K. (Hrsg.) (1964-1972), *Handbuch der Pastoraltheologie: praktische Theologie der Kirche in ihrer Gegenwart*, Freiburg: Herder.

Batson, C.D. (1976), Religion as prosocial: agent or double agent? In: *Journal for the scientific study of Religion* 15, 1, 29-45.

Beaudoin, T. (1998), *Virtual Faith. The Irreverent Spiritual Quest of Generation X*, San Francisco: Jossey-Bas.

Becker, J. (2007), Het wonder in de onttoverde samenleving. In: *Religie & Samenleving* 2, 1.

Bernts, T.; Dekker, G.; Hart, J.d. (2007), *God in Nederland 1996-2006*, Kampen: Ten Have.

Bois-Reymond, M. du; Poel, Y. te; Ravesloot, J. (1998), *Jongeren en hun keuzes*, Bussum: Coutinho.

Borgman, E.; Valkenberg, P. (2005), *Islam and enlightenment*, London: SCM Press.

Borgman, E. (2006), *Metamorfosen. Over religie en cultuur*, Kampen: Klement.

Buschman, G. (1996), 'Der Sturm Gottes zur Neuschöpfung'. Biblische Symboldidaktik in Michal Jackson's Mega-Video-Hit 'Earth Song'. In: *KatBI* 121, 187-196.

Cobb, K. (2005), *The Blackwell Guide to Theology and popular culture*, Malden (USA), Oxford (UK), Carlton (Aus): Blackwell Publishing.

Caspers, C.; Nissen, P.; Raedts, P. (2007), *Heiligen en hun wonderen. Uit de marge van ons erfgoed, van de late middeleeuwen tot heden*, Budel: Damon.

Dobbelaere, K. (1981), *Secularization: A Multi-Dimensional Concept*, London: Sage Publications.

Doney, M. (1978), *Summer in the City: Rock Music and Way of Life*, Herts: Lion Publishing.

Donk, W.B.H.J. v. d.; Jonkers, A.P.; Kronjee, G.J.; Plum, R.J.J.M. (red.) (2006), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam: University Press (gerefereerd als WRR-rapport).

Elchardus, M. (1997), Een jeugd uit uitstel geboren. Een exploratie van de cultuur van de postadolescentie. In: Elchardus, M. e.a. *Jongeren en Cultuur in beweging*, Leuven: Davidsfonds, 9-45.

Felling, A.; Peters, J.; Schreuder, O. (1991), *Dutch religion: the religious consciousness of the Netherlands after the cultural revolution*, Nijmegen: ITS.

Francis, L.J. & Evans, T.E. (1996), The relationship between personal prayer and purpose in life among churchgoing and non-churchgoing 12-15 year olds in the UK. In: *Religious Education* 91, 9-21.

Ganzevoort, R. (2006), *De hand van God en andere verhalen. Over veelkleurige vroomheid en botsende beelden*, Zoetermeer: Meinema.

Geertz, C. (1973), *The interpretation of cultures: selected essays*, New York: Harper Torchbooks.

Gogarten, F. (1958), *Verhängnis und Hoffnung der Neuzeit: die Säkularisierung als theologisches Problem*, Stuttgart: Friedrich Vorwerk.

Grab, W. (2002), *Sinn fürs Unendliche. Religion in der Mediengesellschaft*, Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus GmbH.

Gutmann, H.-M. (1998), *De Herr der Heerscharen, die Prinzessin der Herzen und der König der Löwen. Religion lehren zwischen Kirche, Schule und populären Kultur*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.

Haarsma, F. (1968), *De leer van de kerk en het geloof van haar leden. Inaugurale rede Nijmegen*, Utrecht: Ambo.

Harskamp, A. van (2000), *Het nieuw-religieuze verlangen*, Kampen: Kok

Harskamp, A. van & Borgman, E. (1998), *De religieuze ruis in Nederland: thesen over de versterving en de wedergeboorte van de godsdienst*, Zoetermeer: Meinema.

Hart, J. de & Dekker, P. (2007), Kerken in de Nederlandse civil society: institutionele grondslag en individuele inspiratiebron. In: Donk, W.B.H.J. van de; Jonkers, A.P.; Kronjee, G.J.; Plum, R.J.J.M. (red.) (2006), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam, 139-171.

Heitink, G. (1993), *Praktische Theologie. Geschiedenis Theorie Handelingsvelden*, Kampen: Kok.

Hermans, C.A.M. (2004), *Empirische theologie vanuit praktische rationaliteit in religieuze praktijken. Epistemologische reflecties op de ontwikkeling van een academische discipline*, Oratie R.U. Nijmegen.

Hervieu-Léger, D. (2006), The role of Religion in establishing Social Cohesion. In: Michalski, K., *Religion in the New Europe (Conditions of European Solidarity vol. II)*, Budapest / New York: CEU Press, 45-63.

Hilger, G.; Leimgruber, S. & Ziebertz H.-G. (2005), *Religionsdidaktik. Ein Leitfaden für Studium Ausbildung und Beruf*, München: Kösel.

Hoondert, M. (2007), *Muziek als rituele praktijk. Gelineau herlezen*. Rede Universiteit van Tilburg. Heeswijk: Uitgeverij Abdij van Berne.

Hutsebaut, D; Verhoeven, P (1991), The adolescents' representation of God from age 12 until age 18: Changes or evolution?. In: *Journal of Empirical Theology* 4, 59-73

Inglehart, R. (1977), *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton; Guildford: Princeton University Press.

James, W. (1960), *The Varieties of Religious Experience. A study in human nature*. London: The Fontana Library.

Janssen, J. (1994), *Jeugdcultuur. Een actuele geschiedenis*, Utrecht: De Tijdstroom.

Janssen, J. (1998), Nederland als religieuze proeftuin. Geschiedenis, toestand en perspectief. In: Janssen, J., *Nederland als religieuze proeftuin*, Nijmegen: KSGV.

Janssen, J. (2007), *Religie in Nederland: Kiezen of delen?*, Tilburg: KSGV.

Janssen, J.; Kregting, J. & Bernts, T. (2006), Opvattingen over het maatschappelijke belang van religie, In: *Religie & Samenleving*, 1, 1.

Janssen, J. & Prins, M. (2000), 'Let's reinvent the Gods'. De religie van Nederlandse jongeren in een Europese context. In: *J* Tijdschrift voor jongeren* 1 (4), 4-14.

Jeugd 2003, cijfers en feiten. (2004), Centraal Bureau voor de statistiek. Voorburg (Publicatie op internet: <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/AB51BEB9-D08F-4500-8EE2-5D81410AA3D8/0/jeugd2003.pdf>).

Kerkhofs, J. (1997), Wat vinden jongere generaties van waarden? In: Elchardus, M. e.a. *Jongeren en Cultuur in beweging*, Leuven: Davidsfonds, 45-67.

Koenot, J. (1990), 'Met de voeten in het slijk en het hoofd in de wolken'. Over rockmuziek, religieuze ontsluiting en christelijk geloof. In: Bulckens, J. & Lombaerts, H. (Red.), *Jeugd tussen religieuze aanspreekbaarheid en levensbeschouwelijke onverschilligheid. Verslagboek van de Vliebergh Sencieleergangen afdeling Catechese*, Leuven/Amersfoort: Acco, 149-178.

Koenot, J. (1996a), *Voorbij de woorden. Essay over rock, cultuur en religie*, Averbode: Ten Have.

Kögler, I. (1994), *Die Sehnsucht nach mehr. Rockmusik, Jugend und Religion. Informationen und Deutungen*, Graz etc.: Styria.

Leezenberg, M. & Doude van Troostwijk, C. (2006), *Islam & verlichting*, Amsterdam: Boom

Maas, J. & Ziebertz, H.-G. (1997), Over breukvlakken en bruggenhoofden: Religieuze opvoeding in het gezin. In: *Tijdschrift voor Theologie* 37, 4, 384-404.

McLuhan, M. (1964), *Understanding media*. New York: McGraw-Hill Book Company

Moyaert, P. (2007), *Iconen en beeldverering: godsdienst als symbolische praktijk*, Amsterdam: SUN.

Nauta, R. (2001), Het goede behouden. Over wilde devotie en de waarde van traditie. In: Sonnberger, K. e.a. (red.), *Redden pastores het? Religieus leiderschap aan het begin van de eenentwintigste eeuw*, Budel: Damon, 14-25.

Otto, R. (1963), *Het Heilige. Een verhandeling over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding tot het rationele*, Hilversum: Brand (vertaling van: *Das Heilige : über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, Breslau: Trewendt und Granier, 1922).

Philipse, H. (2005), *Verlichtingsfundamentalisme?: open brief over verlichting en fundamentalisme aan Ayaan Hirsi Ali: mede bestemd voor Piet Hein Donner, minister van Justitie en coördinerend minister in de strijd tegen terreur*, Amsterdam: Bakker.

Reynolds, T. (2006), *I hate Myself and Want to Die: The 52 Most Depressing Songs You've Ever Heard*, New York: Hyperion.

Roebben, B. (2007), *Godsdienstpedagogiek van de hoop. Grondlijnen voor religieuze vorming*, Leuven: Acco.

Roebben, H.H.M.; Tuin, L.W.J.M. v. d. (2004), Mapping the roads of transcendence. Religious education in a multicultural society. In: Nauer, D.; Nauta, R.; H. Witte (Eds.), *Religious leadership and Christian identity*, Münster: LIT, 130-142.

Sacks, O. (2007), *Musicophilia. Tales of Music and the Brain*, New York: Knopf. (zie ook: interview De Volkskrant 13 oktober 2007, Katern Hart en Ziel, 1).

Savage, S.; Collins- Mayo, S.; Mayo B. & Cray, G. (2006), *Making sense of Generation Y. The world view of 15- 25-year-olds*, London: Church House Publishing.

Tuin, L. v.d. (1999), *Catechese en diaconie. Een empirisch theologisch onderzoek naar de effecten van milieucatechese op milieubewust handelen*, Tilburg: Tilburg University Press.

Tuin, L. v.d. (2005), The Netherlands: The Dutch disease, In: Ziebertz, H.-G. & Kay, W.K. (Eds.), *Youth in Europe I. An international empirical Study about Life perspectives*, Munster: LIT, 101-120.

Tuin, L. v. d. (2006a), The Netherlands, a peculiar religious landscape?, In: Ziebertz, H.-G.; Kay, W.K. (Eds.), *Youth in Europe II. An international empirical Study about Religiosity*, Munster: LIT, 117-139.

Tuin, L. v.d. (2006b), Die jeugd van tegenwoordig ;). In: *Praktische Theologie* 33, 3, 290-308.

Tuin, L. v.d.; Ziebertz, H.-G. (2007), Multikulti: uitdaging of ergernis? Een empirische studie naar de opvattingen van scholieren in Duitsland en van het confessioneel onderwijs in Nederland. In: *Religie & Samenleving* 2007, 1.

Vandermarliere, T. (2002), *Koning voetbal of keizer muziek: wat is heilig voor een hedendaagse tiener?*, In: *Areopaag* 2, 15-18.

Waelderen, E. van (1969), *De mens tussen God en wereld: secularisatie als theologisch probleem bij Friedrich Gogarten*, Leuven: Katholieke Universiteit.

Ven, J. v.d. (1985), Wat is pastoraaltheologie? Een analyse van het werk van Frans Haarsma. In: Ven, J.A. van der, *Toekomst voor de kerk? Studies voor Frans Haarsma*, Kampen: Kok, 11-47.

Ven, J. v.d. (1990), *Entwurf einer empirischen Theologie*,. Kampen: Kok; Weinheim: Deutscher Studien Verlag.

Ven, J. v.d. (1998), God in Nederland op de drempel van het derde millennium. In: Janssen, J.; Uden, R.v. (red.), *Schering en inslag. Opstellen over religie in de hedendaagse samenleving*, Nijmegen: KSGV.

Ven, J. v.d. (2002), Theologie beoefenen in een faculteit der religiewetenschappen.. In: *Tijdschrift voor Theologie* 42, 3, 244-267.

Ven, J. v.d. (2005), De relatie van theologie en religiewetenschap in een vergelijkende wetenschapsbeoefening. In: *Tijdschrift voor Theologie* 45, 2, 119-137.

Ven, J. v.d. (red.) (2007), *Geloof en Verlichting. Oordelen over religie*, Budel: Damon.

Ward, P. & Vlist, J. v.d. (2003), *Kerk als water: pleidooi voor een vloeibare manier van kerkzijn*, Kampen: Kok.

Wolfe, A. (2006), An introduction to American religious practice. In: Donk, W.B.H.J. v. d.; Jonkers, A.P.; Kronjee, G.J.; Plum, R.J.J.M. (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam: University Press, 209-225.

Ziebertz, H.-G.; Tuin, L. v. d. (2006), Pluralitätsverdruss und Fremdenangst.? Eine empirische Untersuchung zu Einstellungen Jugendlicher in den Niederlanden und Deutschland. In: *Intercultural Journal. On-line Zeitschrift für interkulturelle Studien* 5, 2, 83-113 (http://www.interculture-journal.com/download/issues/2006_02.pdf).

